БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Еміль
ЗОЛЯ

ЖЕРМІНАЛЬ

Эмиль Золя
Жерміналь

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5025652
Жерміналь: Фоліо; Харків; 2004
ISBN 978-966-03-3980-4

Аннотация

Еміль Золя – видатний французький письменник другої половини XIX століття, продовжувач реалістичних традицій Стендаля, Бальзака, Флобера. Він подарував людству один з найвизначніших творів світової літератури – 20-томну епопею «Ругон-Маккари». «Жерміналь» (1885) посідає особливе місце в «Ругон-Маккарах». Це роман про тяжке, безрадісне життя шахтарів, яких непосильна праця та голод перетворили на тварин. Але навіть в цих нелюдських умовах зароджуються світлі почуття – розцвітає кохання Етьена Лантье і Катріни Мае. І хоча Катріна гине в завалі, фінал роману як і його назва, звучить отпимістично: жерміналь в республіканському календарі – місяць весняного пробудження природи, місяць порості.

Содержание

Роман про боротьбу труда і капіталу 4
Жерміналь 15
Частина перша 15
I 15
II 21
III 26
IV 33
V 40
VI 46
Частина друга 52
I 52
II 58
III 64
IV 71
Конец ознакомительного фрагмента. 75

Эмиль Золя
Жерміналь

Роман про боротьбу труда і капіталу

Серед французьких письменників другої половини XIX століття почесне місце належить Емілю Золя. Саме він у своїх творах, передусім у 20-томному циклі романів «Ругон-Маккари», прагнув відобразити сучасну йому Францію з такою ж повнотою і всебічністю, як змалював Францію першої половини XIX століття Бальзак у своїй «Людській комедії». Великою мірою йому пощастило здійснити цей грандіозний задум. «За романами Золя можна вивчати цілу епоху», – писав Максим Горький.

У автора «Ругон-Маккарів» були всі підстави сказати про свій доробок: «Тут маємо й соціальне дослідження: дрібна й велика буржуазія, проституція, злочинність, земельне питання, гроші, буржуа, народ – той, що гниє в клоаках передмість, і той, що повстає у великих промислових центрах, – увесь бурхливий потік переможного соціалізму, який несе в собі зародок нової ери…» і далі: «…тут усе: прекрасне й огидне, низьке й високе, квіти, бруд, ридання, сміх – одне слово, весь потік життя, який кудись невпинно несе людство».

У найбільшому й розмаїтому зображенні цього потоку, цієї повені життя і вбачав Золя основну мету своєї творчості, спрямованої передусім на об'єктивний світ, соціальну дійсність, на їхнє тотальне художнє пізнання і відтворення. Наприкінці XIX – на початку XX століття він належав до найвідоміших письменників, тих, що чинили особливо значний вплив на тогочасну європейську літературу і духовну культуру – поряд з Г. Ібсеном і Ф. Ніцше, Ш. Бодлером і А. Стріндбергом, відкритими у той час на Заході росіянами Л. Толстим і Ф. Достоєвським. Але його творчість мала іншу векторність і домінанту, ніж у названих письменників (за винятком хіба що Толстого), активно причетних до творення модерністської літератури. Щодо Золя, то основний сенс і пафос його творів полягав у художньому освоєнні й вислові об'єктивної дійсності, і в цій сфері він зробив дуже багато, більше, ніж будь-хто з тогочасних літераторів. Та це аж ніяк не виключає перетинів і збіжностей його творчості з домінуючими тенденціями літературного процесу, навіть значного впливу його натуралістичної прози на їхній розвиток.

Народився Еміль Золя 2 квітня 1840 року в місті Екс, на півдні Франції, в сім'ї інженера-будівельника, італійця за походженням. Там же, в Ексі, який згодом в «Ругон-Маккарах» стане прообразом міста Плассана, минули його дитинство та юність. Золя був іще хлопчиком, коли помер батько, і родина опинилася в скрутному матеріальному становищі. Навчався майбутній письменник у місцевому ліцеї, найприкметніша подія його шкільних років – дружба з Полем Сезанном, яку обидва пронесли через усе життя. Вісімнадцятилітнім юнаком Золя переїздить до Парижа з твердим наміром стати письменником. Живе убого, в неопалюваній взимку мансарді, на випадкові заробітки, але неухильно йде до своєї мети. Справи трохи поліпшилися, коли йому пощастило влаштуватися в паризьке видавництво Ашетт, удачею було й те, що ця служба відкривала йому доступ у літературні кола столиці.

Писати Золя пробував іще в ліцеї, причому починав він як поет-романтик. У цьому ж руслі писав і в перші роки перебування в Парижі, коли були створені романтичні поеми, виразно позначені тяжінням до масштабних задумів. Далі естетико-літературні орієнтири Золя швидко міняються: в середині 60-х років він стає прибічником реалізму, а під кінець того ж десятиліття приходить до натуралізму. В 1864 році з'являється його перша прозова збірка «Казки Нінон», романтична за своїм характером, навіяна легендами й переказами рідного Провансу. Романи середини 60-х років, зокрема «Сповідь Клода» й «Запо-

віт померлої», відбивають естетико-художню еволюцію молодого письменника, пошуки свого шляху в літературі. Першим зрілим твором Золя справедливо вважається роман «Тереза Ракен» (1868), який, разом з «Жерміні Ласерте» Е. і Ж. Гонкурів, був одним з перших натуралістичних романів у французькій літературі. Далі з'являється роман «Мадлен Фера» (1869), і в цей же час виникає задум найзначнішого творіння романного циклу «Ругон-Маккари». До франко-прусської війни 1870—1871 років було надписано перший роман циклу «Кар'єра Ругонів», але книжка вийшла друком уже після закінчення війни та Паризької комуни, восени 1871 року.

Коли прусські війська почали просуватися до Парижа, Золя виїхав на південь Франції, де залишався до березня 1871 року. Республіканець і демократ за переконаннями, він вітав падіння ненависної Другої імперії; подальші драматичні події французької історії викликали в нього замішання. Сприйнявши Паризьку комуну як вибух руйнівної стихії, Золя не став її прибічником, та обурювала його і політика версальців та їхній терор: «Це огидно. Йде братовбивча війна, і у нас прославляють тих, хто вбив найбільше своїх співгромадян! Абсурд!» До Третьої республіки Золя спершу поставився прихильно, проте минуло небагато часу і він пересвідчився, що корінних змін не сталося, що багатство й влада належать тим самим людям, що й за Другої імперії.

Розчарований у суспільно-політичних справах, Золя на деякий час відходить від них і зосереджується на творчості, поступово зводячи гігантську споруду «Ругон-Маккарів». Відзначаючись незвичайною зібраністю і трудовою дисципліною, Золя методично здійснює свій план, щороку видаючи по роману: «Здобич» (1872), «Черево Парижа» (1873), «Завоювання Плассана» (1874), «Провина абата Муре» (1875), «Його превосходительство Ежен Ругон» (1876), «Пастка» (1877)… Романи з'являються один за одним, але жаданий успіх не приходить, немає й матеріальної забезпеченості. З кожним новим твором критика дедалі затятіше накидається на Золя. В яких тільки провинах і гріхах його не звинувачують! В аморальності й розтлінності, в патологічній пристрасті до всього брудного й ницого; в органічній нездатності помічати в житті світле й високе і т. ін. Один з критиків твердив, що Золя – явище скоріше не літератури, а психопатології і зайнятися ним повинні вчені-медики.

У чому ж причина таких запеклих нападок критики на Золя, що за різкістю переважають навіть нападки на Бальзака й Флобера? Звичайно, для багатьох критиків був неприйнятний принцип безкомпромісної правди зображення дійсності, що його послідовно дотримувався автор «Ругон-Маккарів». Все це безперечно, але слід брати до уваги й те, що Золя, стверджуючи нову естетику, нове розуміння художньої правди, рішуче ламав обмеження й заборони щодо певних сфер життя, які вважалися «неестетичними», протипоказаними мистецтву, відкидав усілякі літературні конвенції. Зокрема, вводив у літературу «фізіологічну людину», що в той час вважалося неприпустимим і категорично осуджувалося критикою.

Проте, незважаючи на запеклу протидію критики, авторитет Золя в літературі неухильно зростав. Після публікації «Пастки» у 1877 році до нього нарешті приходить слава, хоч і не без скандального відтінку. Критики з особливою заповзятістю накинулися на цей роман, де з невідпорною правдивістю показано безпросвітне життя паризького робітничого передмістя; а втім, ці нападки розпалювали цікавість читачів, і протягом року «Пастка» витримала кілька видань. У середині 70-х років творчість Золя здобула визнання у кращих майстрів художнього слова – Г. Флобера, Е. Гонкура, А. Доде, І. С. Тургенєва, він стає учасником знаменитих в історії літератури «обідів п'яти». Хоча в цей період Золя багато уваги приділяв обґрунтуванню й захисту натуралізму, це не позначилося на інтенсивності його художньої творчості. Робота над «Ругон-Маккарами» триває з тією ж методичністю, і у 80-х та на початку 90-х років постають романи, що відзначаються особливою глибиною проникнення в дійсність і силою її художнього відтворення – «Дамське щастя» (1883), «Жерміналь» (1885),

«Земля» (1867), «Гроші» (1891), «Розгром» (1892). «Ругон-Маккари» були завершені у 1893 році романом «Доктор Паскаль».

Незабаром Золя починає працювати над двома новими циклами, пов'язаними між собою: над трилогією «Три міста» – до неї ввійшли романи «Лурд» (1894), «Рим» (1896) та «Париж» (1898) – і тетралогією «Чотири Євангелія», яка мала включати романи «Плодючість» (1899), «Труд» (1901), «Істина» (вийшов посмертно 1903 року) та «Справедливість», що не був написаний. В обох циклах проявляється активний інтерес Золя до насущних суспільних проблем. Однак романи останніх років усе більше зміщуються в площину соціальної утопії, що тягне за собою витіснення реального показу умоглядними побудовами й проповіддю. Спираючись на еволюційну теорію розвитку суспільства, Золя тут стверджує віру в неминуче торжество труда й науки, в їхню здатність перетворити суспільство.

Високу громадянську мужність виявив Золя у справі Дрейфуса, яка наприкінці минулого століття сколихнула всю Францію. Капітан Дрейфус, єврей за походженням, був запідозрений у шпигунстві в генеральному штабі й засуджений військовим трибуналом до довічної каторги. Пересвідчившись із переданих йому документів, що Дрейфус невинний, Золя опублікував відкритий лист президентові республіки Фору під заголовком «Я звинувачую», де викрив реакційну вояччину і в ім'я справедливості вимагав перегляду справи. Лист викликав справжню бурю у Франції і переслідування письменника, який змушений був виїхати до Англії. З цього приводу А. П. Чехов писав: «Золя виріс на цілі три аршини, від його протестуючих листів ніби свіжим вітром повіяло, і кожен француз відчув, що, слава Богу, є ще справедливість на світі і що, коли засудять невинного, є кому заступитися».

Помер Еміль Золя 29 жовтня 1902 року в своїй паризькій квартирі від нещасного випадку – він учадів.

Запеклі нападки буржуазної критики на письменника значною мірою були нападками на натуралізм, художній напрям другої половини XIX століття, визнаним теоретиком і провідним майстром якого був Золя (адже не випадково цей напрям нерідко називали й золяїзмом). Стверджуючи своєю творчістю натуралізм у французькій літературі, Золя у 70—80-х роках велику увагу приділяв також його теоретичному обґрунтуванню й розробці, публікував збірники теоретичних і критичних праць – «Експериментальний роман» (1880), «Натуралізм у театрі» (1881) та інші. У Золя з'являються послідовники серед молодих письменників, наприкінці 70-х років створюється очолювана ним «Меданська група», до якої ввійшли Гі де Мопассан, П. Алексіс, А. Сеар, Л. Еннік і К. Гюїсманс.

Натуралізм був закономірним породженням літературного процесу другої половини XIX століття, означеної незаперечним домінуванням науки в її розумовому й духовному житті та її інтенсивним впливом на інші види духовно-творчої діяльності. Не вдаючись тут до його докладної характеристики, вкажемо на ті фундаментальні риси, що конституюють його метод та художню систему. Такими рисами у феномені натуралізму виступають: а) сцієнтизм, тобто орієнтація художнього мислення на наукове, тенденція наближення завдань і функцій літератури до наукових (спостереження, вивчення і «точне» відображення життєвих явищ); б) об'єктивність, тобто зображення дійсності як такої, що нібито сама себе розгортає і себе розповідає, без самовияву автора, котрий постулюється позасуб'єктивно, як свідомість епохи;

в) світоглядний монізм, що включає людський світ у світ природи, охоплює їх єдиним поглядом і підпорядковує спільним законам, поєднання в мотиваціях зображуваного природних (фізичних, біологічних, фізіологічних тощо) і соціальних підходів та моментів;

г) принцип життєподібності, що, з одного боку, породжує інтенцію для документованості розповіді чи зображення, а з другого – до відтворення життя в повсякденно-побутовій правдоподібності, відому натуралістичну фактографічність.

Генетично й типологічно натуралізм пов'язаний з реалізмом, особливо з його французьким варіантом; він продовжив і довів до завершеності притаманні йому інтенції та структури. На європейському тлі тип реалізму, що розвинувся у французькій літературі, характеризується такими специфічними рисами, як орієнтованість на природничі науки й методологію наукового мислення і пов'язаний з ними «об'єктивний метод». Вони спостерігаються вже у Стендаля і Бальзака, але проявляються у них по-різному. У Стендаля, якого особливо цікавила психологія людини, з'являється інтерес до фізіологічної основи психічних процесів, і він занотовує: «Щоб пізнати людину, необхідно мужньо починати з самих основ, з фізіології». У Бальзака сцієнтистські інтенції в основному спрямовуються в інший бік – у бік пошуків наукових основ реалістичного методу. А в другій половині XIX століття Флобер, проголошуючи свій «об'єктивний метод», уже прямо закликає письменників брати за взірець науку і надихатися прикладом учених у прагненні до об'єктивного й безстороннього зображення дійсності й людини.

Завершене втілення всі ці тенденції знайшли в натуралізмі, зокрема у Золя, його авторитетного теоретика й найвідомішого письменника. Слід зазначити, що сам Золя виводив натуралізм безпосередньо з реалізму XIX століття, а Стендаля, Бальзака та Флобера вважав своїми прямими попередниками й наставниками. Та разом з тим він вказував, що між ним і Бальзаком та Флобером існує й важлива відмінність, а саме: на відзгнаку від попередників, які не звільнилися остаточно від романтичних «перебільшень» і «фантазій», він їх подолав і поставив літературу на міцну основу «наукового методу».

Зазначимо, що саме натуралісти, й насамперед Золя, ввели в літературу й літературну критику поняття «методу» й почали широко ним користатися. Воно було запозичене ними з науки й засвідчувало «науковість» їхньої художньої системи, її завдань і цілей, принципів і прийомів. В літературі, як і в науці, твердив Золя, все теж сходить зрештою до методу. Орієнтація на науку, прагнення спиратися на її здобутки й методологію, що визначилися в реалістичній літературі XIX століття, в натуралізмі досягають крайнього розвитку.

Спрощено розуміючи зв'язок між літературою і наукою, натуралісти приходили до прямолінійного перенесення наукових методів та прийомів на літературну творчість. Вони вважали, що всі відносини, включаючи й суспільні, є складовими природи і мають витлумачуватися на основі єдиних, передусім біологічних, законів і принципів. Та при цьому вони, зокрема Золя, не редукували сферу суспільного життя і притаманних їй специфічних законів та відносин, точніше, вони прагнули соціальне пізнання доповнити й поглибити «науковим», біолого-фізіологічним пізнанням людини та суспільства, спираючись на досягнення природничих наук. Принаймні для Золя в цьому полягала центральна проблема його творчості. В ній він ішов від вивчення людини як фізіологічної особини до вивчення її в суспільному середовищі і до вивчення суспільства в цілому, існуючих в ньому законів та відносин.

У натуралізмі набула завершеного розвитку й інша характерна тенденція реалізму XIX століття – тяжіння до «життєподібності», до «зображення життя у формах самого життя». Спостерігати, вивчати, точно описувати – так формулювали натуралісти основний принцип свого творчого методу. Першорядного значення вони надавали розгорнутому й точному опису фактів дійсності, «шматків життя» за їхньою термінологією, вбачаючи в таких описах, відповідно до методології позитивістського мислення, необхідну умову правдивості мистецтва. Вони теж вважали, що істина життєвих явищ цілковито закладена в них самих і розкрити її можна лише шляхом їх точного опису.

До речі, Золя упродовж усього життя вважав, що найцінніше в його романах – багатство й точність описів, тоді як справжня його велич починається там, де він вириває ться з полону такої точності на простір масштабного осмислення й інтерпретації дійсності.

Вершина творчості Золя – двадцятитомна епопея «Ругон-Маккари»; як зазначалося, задум епопеї припадає на кінець 60-х років, в лютому 1869 року Золя опублікував проспект

тоді ще десятитомного серіалу, де сформулював його головні завдання. Перше, «наукове», полягало в тому, щоб «на прикладі однієї сім'ї вивчити питання спадковості й середовища. Крок за кроком простежити ту потаємну роботу, яка наділяє дітей одного батька різними пристрастями й різними характерами залежно від схрещування спадкових впливів і неоднакового способу життя». Друге, «соціальне» завдання: «Вивчити всю Другу імперію від державного перевороту до наших днів. Утілити в типах сучасне суспільство, негідників і героїв. Змалювати, таким чином, соціальний вік людства – у фактах і переживаннях, – змалювати в незліченних конкретностях звичаїв і подій».

З цими формулюваннями перегукується підзаголовок, який Золя дав «Ругон-Маккарам» – «Природнича й соціальна історія однієї родини в епоху Другої імперії». Він указує не тільки на подвійне завдання циклу, а й на намір автора зображуване, «історію однієї родини», мотивувати двома рядами чинників – природних, біологічних та соціальних. Хронологічні рамки всього циклу чітко визначені історією: це період Другої імперії, яка встановилася у Франції внаслідок державного перевороту 1851 року й зазнала ганебного краху у франко-прусській війні 1870—1871 років і була повалена. Сама історія замкнула цей період, коли Золя розпочав роботу над «Ругон-Маккарами», і тим самим дала йому «жорстоку й необхідну розв'язку» (передмова до «Кар'єри Ругонів»). Хоча Золя не виходив за хронологічні рамки Другої імперії, ми раз у раз зустрічаємося з «внутрішніми» виходами: осмислюючи й інтерпретуючи важливі явища й проблеми, письменник постійно спирався й на суспільно-історичний досвід 1870—1880 років і значною мірою відображав його. Так, у «Жерміналі» фактично відображена стадія робітничого руху, досягнута ним у першій половині 80-х років; те саме можна сказати про відбиття процесу концентрації капіталу в «Дамському щасті» чи «Грошах» і т. д.

Як письменник-натураліст, Золя включає родину Ругон-Маккарів у ряд природних явищ і підпорядковує її дії загальних законів природи. Але водночас виокремлює соціальний світ, суспільство із світу природи, усвідомлюючи автономність існуючих у ньому відносин і чинників; вони у Золя, так би мовити, діють паралельно з природними, не розчиняючись у них. Сім'я для нього – це клітина «соціального організму», що підлягає дії як біологічних, так і соціальних законів.

Варто вказати на істотну відмінність біологізму Золя порівняно з біологізмом багатьох пізніх натуралістів, що зазнали сильного впливу соціального дарвінізму, який механічно поширював на суспільство закони живої природи – боротьби за існування, природного добору тощо, і це призводило до підміни суспільних законів біологічними. Золя ж цікавила передусім (якщо не виключно) дія механізму спадковості, і саме розкриття її становило основну «наукову проблему» «Ругон-Маккарів». Письменник ставив своїм неодмінним завданням знайти «генетичний код» кожного персонажа і показати його в дії – як він проявляється в нахилах і пристрастях, у характерах і вчинках, у життєвих долях різних членів родини. Та й весь величезний серіал мав продемонструвати невблаганну дію закону спадковості – у тому, як зрештою по-різному складалися долі нащадків Ругона, що мали здорову спадковість, і нащадків Маккара з неповноцінною спадковістю, враженою алкоголізмом. Не можна забувати й про те, що спадковості Золя не надавав абсолютного значення – це «наслідок схрещення спадкових впливів і неоднакового способу життя», тобто суспільного середовища.

Не менш важливим завданням Золя було «вивчити всю Другу імперію», «втілити в типах сучасне суспільство», змалювати цілий «соціальний вік людства». А це вже не що інше, як продовження бальзаківської традиції, бальзаківської соціальної епіки, і не випадково, як свідчать очевидці, на робочому столі Золя лежали томи «Людської комедії» – для надихаючого прикладу. Разом з тим Золя непокоївся, щоб «Ругон-Маккари» не справляли враження простого продовження «Людської комедії», звідси його нотатки «Відмінності між

Бальзаком і мною». Основною відмінністю Золя вважав те, що сам він послідовно дотримується «наукового методу», тоді як творець «Людської комедії» грішив романтизмом; наголошував він також і на структурно-композиційній відмінності, на тому, що головним героєм «Ругон-Маккарів» виступає одна родина, тоді як «книги Бальзака заселяє цілий світ».

А втім, принципової відмінності тут насправді немає, оскільки Золя подбав про те, щоб родина Ругон-Маккарів, надзвичайно розгалужена, проникла в усі верстви суспільства, на різні його рівні і могла репрезентувати всю його соціальну структуру. Отже, історія сім'ї Ругон-Маккарів є також полем широкого соціального дослідження. Оскільки для Золя родина – це клітина «соціального організму», все те, що в ній відбувається, має характеризувати суспільство в цілому, фокусуючи в собі його інтереси й прагнення, чесноти й пороки, контрасти й суперечності. Республіканець і демократ, Золя дуже критично ставився до відображеної ним епохи (широко відоме його визначення Другої імперії як «епохи безумства і ганьби»). Розгул егоїзму й корисливості, жадоба багатства й насолод, моральна розтлінність, характерні для цієї епохи, захоплюють і родину Ругон-Маккарів, представники якої «поженуться за швидким і нерозбірливим у засобах збагаченням». Одні з них розбагатіють, інші, як писав Золя в уже згадуваному проспекті, «залишаться бідними, але недуга часу теж не пощадить їхнього розуму й тіла». А в підсумку всі вони «своїми особистими драмами розповідають про Другу імперію», виявляють її ницу сутність і пояснюють неминучість її ганебного краху.

Увесь цикл «Ругон-Маккари» можна умовно поділити на певні проблемно-тематичні групи. До першої з них віднесемо романи про велику буржуазію: «Здобич», «Дамське щастя» і «Гроші». Тут зв'язок Золя з бальзаківською традицією, його «спадкоємність» особливо очевидні. За словами П. Лафарга, Бальзак був «не тільки істориком суспільства свого часу, а й творчо передбачив ті фігури, які за Луї-Філіппа перебували ще в зародковому стані і лише після смерті Бальзака, за Наполеона III, досягли повного розвитку». Як свідчить стаття Золя «Людська комедія» Бальзака», цей факт усвідомлювався автором «Ругон-Маккарів», і він, ставлячи на меті «втілити в типах сучасне суспільство», знайшов «бальзаківських» персонажів у дійсності, «тільки вони стали ще нахабнішими й безсоромнішими» в новому «соціальному віці людства», винайшли ще ефективніші засоби «пограбування суспільного багатства».

Друга тематична група – це романи про дрібну буржуазію, сите й самовдоволене французьке міщанство, яке було вірною опорою режиму Другої імперії. До цієї групи значною мірою належить цілий ряд романів, а серцевину її становлять «Черево Парижа» і «Накип» (1882).

Принципово важливу тематичну групу становлять романи про трудовий народ – про ремісників і робітників паризьких передмість («Пастка», 1877), про вуглекопів та боротьбу труда й капіталу («Жерміналь», 1885), про французьке селянство і владу землі над його життям та свідомістю («Земля», 1887). Тема народу входить і в ряд інших романів, посідаючи в деяких з них значне місце, як у «Кар'єрі Ругонів», де зображено виступ селян і ремісників на захист республіки у 1851 році, чи в «Розгромі», де Золя одним із перших у світовій літературі показав народ на війні. В усіх цих творах розкривається глибокий демократизм письменника, його щира симпатія до трудового народу. Загалом народ зображено в «Ругон-Маккарах» як жертву соціальної несправедливості, як «здобич» буржуа-хижаків, усіляких аферистів, спекулянтів, котрим режим Другої імперії відкрив найширші можливості. Водночас Золя, все глибше замислюючись над перспективами руху суспільства, поступово приходить до усвідомлення народу як великої історичної сили, без якої неможливо уявити майбутнє («Жерміналь»).

У «Ругон-Маккарах» охоплюються й інші сфери тогочасної французької дійсності, життя інших суспільних верств і груп. Значну увагу приділено церкві й церковникам у

романах «Завоювання Плассана» і «Провина абата Муре»; в першому викрито неприваблиру суспільно-політичну практику духовенства, а в другому показано, наскільки християнсько-аскетичні догми суперечать законам природи, стихії життя, наскільки вони чужі й ворожі їм. Правлячу верхівку Другої імперії змальовано в романі «Його превосходительство Ежен Ругон», яким Золя поклав початок жанровому різновиду політичного роману у французькій літературі. Притаманні Другій імперії моральна розтлінність, жадоба чуттєвих насолод відображені в «Нана» – романі з життя куртизанок; та водночас, за визначенням автора, це роман про «розклад, що йде знизу, пастку, якій правлячі класи дали вільно розвинутися». Артистичному середовищу, проблемам мистецтва присвячений роман «Творчість» (1886), який дає дуже багато для з'ясування естетичних поглядів Золя періоду творчого розквіту.

Крім того, до «Ругон-Маккарів» входять романи, де Золя ставить наукові або науково-філософські проблеми, – якоюсь мірою вони є аналогом «філософських етюдів» у «Людській комедії», принаймні на них покладаються близькі або схожі завдання. Почасти це притаманно вже «Абатові Муре», але особливо характерні в цьому відношенні романи «Радість життя» і «Доктор Паскаль», де Золя прагнув піднятися до узагальненого науково-філософського витлумачення величезного емпіричного матеріалу, представленого в циклі, до витлумачення проблем буття. В ряді романів «наукова» й «соціальна» тематики поєднуються; найпоказовіший у цьому плані роман «Людина-звір», у якому зображення залізниці й праці залізничників переплітається з вивченням жахливого неврозу, що на нього хворіє головний персонаж Жак Лантьє.

І, нарешті, є невелика група романів, визначених автором як «ліричні» – на противагу основному масиву «експериментальних». Ці романи («Сторінка кохання», «Мрія», почасти «Провина абата Муре» і «Радість життя») вирізняються і за змістом, що характеризується певною камерністю й тонким психологізмом, і за колоритом – вони написані ніби акварельними фарбами; в них відсутній, кажучи словами Горького, «похмурий, темними олійними фарбами, живопис Золя». Вкраплені в цикл, вони мали дещо урізноманітнювати його і змалюванням світлих сторін людської душі порушувати гнітючу монотонність тяжких картин суворої дійсності, її жорстокості й бруду. Цими романами Золя також доводив, що він не тільки «грубий фізіолог», як це йому закидала критика, а й «психолог», йому доступні делікатні сторони людської душі, сфера одуховлених переживань і настроїв.

Особливе місце в структурі циклу належить романам «Кар'єра Ругонів» – з одного боку, і «Розгром» та «Доктор Паскаль» – з другого. «Кар'єра Ругонів» – це пролог до циклу чи, точніше, його розгорнута інтродукція, як свідчить авторська передмова, цьому творові Золя дав другу назву – «Походження», бо в ньому йдеться про походження режиму Другої імперії і про походження родини Ругон-Маккарів. Він поєднує в собі риси роману соціально-політичного й сімейно-побутового з очевидною перевагою елементів першого. «Розгром» і «Доктор Паскаль» – подвійна риска, підведена під циклом, подвійний його підсумок: соціально-історичний (ганебний крах Другої імперії) і науковий (виведення дії закону спадковості із історії сім'ї Ругон-Маккарів).

Особливе місце в «Ругон-Маккарах» і в усій творчості Золя посідає «Жерміналь» – роман про життя шахтарів, про боротьбу труда і капіталу. Водночас цей роман – принципово важлива віха на шляху художнього освоєння робітничої теми у французькій та європейській літературі.

Робітнича тема досить широко ввійшла в західноєвропейські літератури ще в середині XIX століття. Провідна роль у її розробці належала тоді англійській літературі, де під впливом чартистського руху в кінці 40—50-х років з'являються такі відомі романи, як «Шерлі» Ш. Бронте, «Тяжкі часи» Ч. Діккенса й «Мері Бартон» Е. Гаскелл. Їх автори головним своїм завданням ставили змалювання тяжкого становища робітників, їхнього гноблення й визиску

з тим, щоб пробудити моральне сумління громадськості, викликати обурення суспільною несправедливістю і співчуття до її жертв. Власне, цим і вичерпувалася їхня суспільно-ідейна програма, відсутність зв'язків з соціалістичною ідеологією обмежувала кругозір письменників, не дозволяла глянути на робітничий клас і його боротьбу в перспективі соціально-історичного розвитку людства.

Наприкінці XIX століття наступає новий етап в розробці робітничої теми, в європейських літературах з'являються твори, що характеризуються новими типологічними рисами. Принципова їх відмінність у тому, що в них робітничий рух уже пов'язується з соціалізмом і тією чи іншою мірою трактується в світлі соціалістичних ідей. В робітниках убачають уже не тільки жорстоко гноблену страдницьку масу, а й велику суспільно-історичну силу, котра з усією переконливістю заявить про себе в майбутньому. Першими такими творами були роман І. Франка «Борислав сміється» (1881) і роман Золя «Жерміналь» (1885). Оскільки роман Франка не вийшов тоді за межі української літератури, то практично новий етап розробки робітничої теми в європейських літературах бере початок з «Жерміналя».

Тут необхідно згадати, що широке входження робітничої теми в літературу пов'язане саме з натуралізмом, і неабияку роль у цьому зіграв «Жерміналь» Золя. Цей роман користувався високим авторитетом серед французьких письменників-натуралістів, які в розробці робітничої теми дотримувалися закладеної ним традиції (Л. Декав, Ж. Роні-старший, В. і П. Маргеріти, О. Мірабо та інші). Те ж саме слід сказати й про роман «Кліщі» класика бельгійської літератури К. Лемоньє. Ще значнішою була дія «Жерміналя» на німецьку літературу, тут він, за словами Р. Гаманна, «подіяв на німецьких адептів Золя як одкровення, як біблія правди, яка надала зовсім іншого повороту «пролетарському» мистецтву». Дійшло до того, що на межі 80—90 років німецька соціал-демократична партія, яка вважалася тоді взірцевою в Європі, схилялася до погляду на натуралізм як художнє вираження робітничого й соціалістичного руху, що відбилося і в статтях Ф. Мерінга, написаних у цей період.

У нотатках Золя так формулював задум роману, його ідейну програму: «Роман – повстання найманих робітників. Суспільству завдано удару, від якого воно тріщить; одне слово, боротьба труда і капіталу. В цьому все значення книги: вона провіщає майбутнє, порушує питання, яке стане найважливішим у XX столітті». На той самий час припадає відоме зізнання письменника: «Тепер, коли я берусь за вивчення якогось питання, я незмінно натрапляю на соціалізм». Завершивши підготовчі студії до «Жерміналя», Золя писав Е. Роду: «Я зібрав усі необхідні матеріали для соціалістичного роману», – важливе свідчення того, що розроблювана тема у свідомості автора тісно пов'язувалася з соціалізмом і соціалістичним рухом. Самі ж ці студії охоплювали переважно праці про робітничий і соціалістичний рух, письменник знайомився також з марксизмом (але не пристав до нього), виявляв також інтерес до діяльності І Інтернаціоналу.

Надаючи першорядного значення правдивому зображенню дійсності, що натуралісти розуміли передусім як її точний опис, натуралісти ввели в творчу практику попереднє збирання й вивчення життєвого матеріалу. Неухильно дотримувався цієї практики й Еміль Золя. Так, написанню роману «Пастка» передувало вивчення життя трудового люду Сент-Антуанського передмістя, приступаючи до роману «Дамське щастя», він ретельно знайомився з функціонуванням великого паризького універмагу, задумавши роман «Гроші», відвідував біржу і цікавився фінансовими операціями, і т. д. Підготовчі студії до «Жерміналя» включили відвідини Анзена, кам'яновугільного району на півночі Франції, де навесні 1884 року відбулися події, що лягли в сюжетну основу роману. Потрапити туди було не просто, бо уряд закрив доступ до цього району, і Золя довелося оформитися секретарем знайомого парламентарія, члена комісії, яка розслідувала справу. В Анзені письменник ретельно вивчав умови життя і праці шахтарів, відвідував їхні сім'ї, спускався в шахти й повзав на четвереньках

у тісних вибоях, розпитував про страйк і розстріл страйкарів військом. Це надало творові особливої переконливості, в ньому відчутний гарячий подих життя, його трепет.

У романі знаходимо широкі й докладні описи шахтарського селища, помешкань шахтарів, їхнього побуту і звичаїв, умов праці тощо. Конфлікт лише поступово намічається і розвивається повільно, виростаючи з аналітично описаного середовища, із структури даного «шматка життя», як це й визначено принципами «експериментального роману», розробленими Золя. В тій естетико-художній системі, якої дотримувався автор «Жерміналя», без цих розгорнутих і докладних описів, без цього ґрунтовного побутового оснащення сюжету зображені в романі події, конфлікт між шахтарями й кам'яновугільною компанією, вважалися б недостатньо вмотивованими й достовірними.

Сюжет «Жерміналя» на тривалий час став у європейських літературах сюжетною моделлю романів на робітничу тематику. До шахтарського селища прибуває молодий робітник, парижанин Етьєн Лантьє, носій більш високої робітничої свідомості. Прагнучи допомогти своїм «братам по класу», він організовує на шахті страйк, до якого приєднуються інші шахти. Один з кульмінаційних моментів твору – сцена шахтарської сходки, де було прийнято колективне рішення про спільний виступ. З цього часу увага Золя все більше переключається на робітничу масу, яка прийшла в рух, з'являється дедалі більше майстерно виписаних сцен і картин, які засвідчують появу масового героя – пролетаріату, що піднявся на боротьбу. Малюючи масові сцени, письменник знову, як і в «Кар'єрі Ругонів», удається до романтичних барв і тональності, як, приміром, у сцені робітничої сходки у лісі: «На збори зійшлося близько трьох тисяч вуглекопів, – чоловіки, жінки, діти, – і все це стовпище гуло, рухалося, заливало галявину по самі береги; але раз у раз надходили нові групи, і море голів, повите ще темрявою, хвилювалося ген-ген поміж деревами аж до сусідньої ділянки, і над нерухомим, задубілим бором здіймався глухий гук, наче вітер під час бурі. Сходить місяць, і тепер у морозному повітрі видно було схвильовані обличчя, блискучі очі, роззявлені роти – ціле скопище голодних чоловіків, жінок і дітей, що готові були кинутися вперед і видерти з чужих рук пограбоване добро».

У момент найвищого загострення боротьби гору беруть стихійні сили робітничого руху, розігрується грізна стихія гніву, помсти, нищення. Розлючений натовп, доведений до відчаю голодом, рине від шахти до шахти, все руйнуючи на своєму шляху, і цей вибух стихії викликає у Золя складну реакцію захоплення і остраху. Він малює таку апокаліпсичну картину загибелі старого світу: «То був червоний привид революції, який неминуче поведе за собою всіх одного з таких кривавих вечорів наприкінці цього століття. Так, прийде вечір, і свавільний народ так само гасатиме битими шляхами і проливатиме кров буржуа, рубатиме їм голови і сипатиме золото з розбитих скринь. Так само лементуватимуть жінки, а чоловіки клацатимуть вовчими щелепами. Таке саме рам'я, такий самий грім важких сабо, таке ж страшне місиво брудних тіл та чумного дихання зметуть старий світ нестримною своєю навалою».

Тут майбутня революція змальовується як своєрідний катаклізм, близький за своїм характером до катаклізмів у світі природи. Проте не слід цей романтичний образ революції сприймати за пряме вираження соціально-філософських поглядів автора, що відбилися тут однобічно в художньо загостреній формі. З певністю можна сказати лише, що Золя був схильний акцентувати елемент стихійності в робітничому русі і, відповідно, недооцінювати значення його політичної організованості. Звідси його прискіпливо критичне, а то й знижувальне зображення представників різних течій тогочасного соціалістичного руху, яких знаходимо серед персонажів роману. Це і Расснер, головний суперник Етьєна Лантьє, що репрезентує посибілізм, суто реформістську течію, і гедист Плюшар, і анархіст Суварін, колишній російський народоволець, програма якого сходить до тотальної

руйнації існуючої цивілізації, що є необхідною передумовою появи майбутнього суспільства, вільного від зла і пороків існуючого. Жоден із них не здатен очолити робітничу масу, до того ж, підкреслює Золя, кожен із них, піднявшись над цією масою, внутрішньо від неї вже відірвався. Найбільшу симпатію викликає в автора Етьєн Лантьє, вільний від партійного політиканства, злитий з шахтарською масою. Але й він не є справжнім ватажком мас, про що прямо говориться в романі: «А проте він їх ніколи не вів – вони самі вели його за собою, примушували робити те, чого б він ніколи сам не зробив, якби на нього не напирала ззаду розбурхана юрба».

Як зазначалося, натуралістичний метод Золя поєднував «природниче» й «соціальне дослідження», фізіологічні й соціальні мотивації зображуваного. Та у двадцяти романах циклу «Ругон-Маккари» знаходимо різні співвідношення цих елементів і мотивацій. В одних романах, приміром таких, як «Земля» чи «Людина-звір», на передній план виходять «природничі» завдання і в персонажах цих романів «фізіологічна людина» явно тіснить «соціальну». Роман «Жерміналь», в якому письменник піднімав насущні суспільні проблеми, передусім проблему «боротьби труда і капіталу», належить в циклі до романів іншої групи, які продовжують традицію французької реалістичної прози. Соціальна домінанта цього роману безперечна, але це не означає, що мотиви «біологічної історії» родини Ругон-Маккарів у ньому відсутні. Головний його персонаж Етьєн Лантьє теж обтяжений спадковістю гілки Маккарів, він є рідним братом «людини-звіра» Жака Лантьє, і в ньому теж прокидається «звір», коли він люто б'ється з Шавалем. Після цього його мучить «пекучий сором та каяття, що випив ялівцевої горілки на голодний шлунок і став звіром… Під дією алкоголю пробудилося в ньому щось невідоме й страхітливе – спадкова хвороба. Але справді клята спадковість, отримана від багатьох поколінь алкоголіків…» Цей мотив знаходить у романі розвиток і завершується вбивством Шаваля в заваленій шахті.

Теоретично Золя вважав, що в ідеалі літературний твір має бути «протоколом життя», який не залишає місця вигадці та уяві. Однак письменникові було тісно у власних теоретичних прописах і більше того – в рамках реалістично-натуралістичної художньої парадигми. В ньому жив темперамент романтика, постійний порив до далекойдучих проекцій і масштабних узагальнень, що проявляється майже в усіх його романах. Звідси звернення до символіки й міфологічних мотивів та образів, до специфічної міфотворчості, які є істотним елементом поетики його романів. Досить прикметним у цьому плані є і роман «Жерміналь».

Загалом у художній системі реалістично-натуралістичної літератури міф і міфотворчість не належать до її конституюючих складників. Її провідна настанова полягала в тому, щоб, як писав Л. Толстой, «бути до найменших подробиць вірним дійсності». Проте це не означає, що потенції, закладені в міфі й міфотворчості, виявилися їй чужими й не використовувалися нею. Адже «міф – певний надобраз, надвираз того, що містять природа й історія… В міфі виганяється на поверхню все приховане життя явища, чи то будуть сили позитивні, чи то руйнівні» (Н. Берковський). До цього потенціалу міфу часто вдавався й Еміль Золя, вводячи у свої натуралістичні романи міфічні образи й паралелі, ремінісценції й алюзії. Вони проливали несподіване світло на зображувану буденність і надавали тривіальним постатям і драмам нових вимірів та сенсів.

Так, фінал роману «Завоювання Плассана», в якому Франсуа Муре вночі підпалює свій дім, спалює ненависного абата Фожа і сам гине в полум'ї, викликає паралель з біблійним міфом про Самсона, створює міфологічний підтекст і виводить зображуване на простір універсально-символічного узагальнення. Міфологічні аналогії, образи, алюзії з'являються майже в кожному його романі: це й парк Параду («паду» – рай по-провансальськи) в «Провині абата Муре», і Центральний ринок, «черево Парижа» в романі під цією назвою, і паровоз Лізон в «Людині-звірі», й Нана, «Астарта Другої імперії» в романі «Нана» і т. д.

Не є винятком у цьому плані й роман «Жерміналь». У ньому особливе місце посідає міфічний антропоморфний образ шахти – допотопної потвори, що вимагає постійних людських жертв. Йому притаманна згадана узагальнюючо-символічна функція подібних образів та мотивів у романах Золя. Цей образ шахти – сучасного Молоха, починає вимальовуватися вже на перших сторінках твору: «Ця шахта на дні яру зі збитими в одну купу цегельними будівлями та гострим димарем, задертим угору, мов грізний ріг, здавалася Етьєнові якимсь диким неситим звірем, що чатує тут і ось-ось кинеться на світ і поглине його». Ця потвора з роззявленою пащею щоранку поглинає людей і виригає їх увечері виморених і вичавлених, якщо не залишає у своєму череві. Руйнація і завал шахти, влаштовані Суваріним, патетично змальовується Золя як загибель живої міфічної потвори: «Мужність покинула Негреля, і стало страшно – волосся заворушилося на голові. Містичний страх перед всежерущим злом пройняв його холодом, ніби людина, страшна й величезна, була тут, біля нього, в цьому непроглядному мороці». І цей «хижий звір, пересичений людським м'ясом», після завалу «причаївся десь там, на дні, глибоко в своєму лігві».

В останніх частинах роману скорочуються розгорнуті й досить статичні описи, дія прискорюється і набуває дедалі більшої драматичної напруги. І що варто зафіксувати, водночас відбувається дедалі більший відхід від принципу життеподібності, з'являються теоретично осуджувані Золя «романтичні» перебільшення й драматичні ефекти, нерідко не без мелодраматичного загострення. Характерний у цьому плані епізод, в якому вмираючий дід Безсмертний душить останнім зусиллям Сесіль, доньку буржуа Грегуарів. Цілком романтична за своїм духом і стилем «шлюбна ніч» Етьєна і Катрін в заваленій шахті біля трупу Шаваля, що завершується злиттям пориву пристрасті й смерті Катрін.

Поширене тлумачення «Жерміналя» як «роману-попередження» – попередження суспільства про можливість вибуху, «соціального катаклізму», якщо не будуть здійснені заходи для поліпшення становища трудового люду, зокрема робітників. На цей ідейний мотив вказував і сам Золя у листі до журналіста Ф. Меньяра. Власне, його промовистим висловом є фінал роману, де з'являється весняний пейзаж із символічним підтекстом, який прояснює й назву твору. В республіканському календарі, запровадженому французькою революцією кінця XVIII століття, жерміналь – місяць весняного пробудження природи, місяць порості. Фінал переносить це поняття на зображені події і, переводячи їх в символічний план, надає їм масштабного соціофілософського змісту. Залишаючи шахту, Етьєн Лантьє йде полями, пробудженими весною до життя, і скрізь чує глухі, вперті удари шахтарського кайла, що пробиваються з-під землі. Етьєнові здається, що це його товариші піднімаються нагору, що «ростуть з-під землі люди, чорні лави месників проростають поволі, спіють у борознах для жнив майбутнього віку». Зображені в романі події набувають символіки «червоних сходів» (один з попередніх варіантів назви твору) великої суспільно-історичної сили, яка владно заявить про себе в прийдешньому. Так художньо реалізується ідея, декларована автором у начерку роману: «Треба закінчити грізним твердженням, що ця поразка випадкова, що робітники схилилися лише перед силою обставин, але в глибині душі вони мріють про відплату».

Підводячи підсумки недавно завершеного циклу «Ругон-Маккари», Золя писав у 1896 році: «Питання лише в тому, чи вдалося мені узагальнити те, що носилося в повітрі у наш час, чи зумів я твердою рукою зібрати колосся в сніп, чи зміг охопити весь предмет, правдиво передати атмосферу, зобразити людей і явища, переконливо поставити проблему завтрашнього дня й передбачити майбутнє». Можна з певністю сказати, що це титанічне завдання було реалізоване письменником у високохудожній формі, про що свідчить негаснучий інтерес до його творчості як на батьківщині Золя, так і в різних країнах світу, в тому числі і в Україні, де його романи були завжди популярні і видавалися масовими тиражами.

Д. С. Наливайко

Жерміналь

Частина перша

I

Беззоряної ночі, темної й густої, мов те чорнило, якась самотня чоловіча постать простувала голою рівниною.

Подорожній ішов з Марш'єнна до Монсу битим шляхом, що перерізує навпростець бурячники рівною смугою з десять кілометрів завдовжки і сполучає цих двоє сусідніх міст. Він ішов навмання і не міг розгледіти навіть чорного ґрунту під своїми ногами, і лише наскоки березневого вітру, широкі й глибокі, мов хвиля на морі, зледенілого від перельоту над замерзлими болотами та обголілими неокраїми просторами, нагадували про неосяжний обшир рівнини навкруги нього. На темному тлі неба, скільки око сягало, не вирізувалося силуету дерева або будівлі, а шосе, мов загата, простяглося рівне-рівне вперед у сліпий морок ночі.

Подорожній вийшов з Марш'єнна десь о другій годині. Він поспішав і здригався усім тілом під благенькою одежею – бавовняною курткою та плисовими штанями. Невеличкий, обв'язаний картатою хустиною клунок дуже заважав йому; він притискав його ліктями то до одного, то до другого боку, щоб тільки відразу засунути глибоко в кишені свої закляклі порепані руки, на які від хльостання східного вітру подекуди аж кров повиступала. В голові безробітного, безпритульного робітника не було думок – була тільки одна надія: може, холод трохи спаде, як розвидниться. Ішов він так уже з годину, аж ось за два кілометри від Монсу

вгледів ліворуч просто в повітрі якісь червоні вогні, мов три жарини. Одну мить він вагався – не зважувався підійти, проте болюче жадання зогріти руки перемогло.

Дорога спускалася в яр, і нараз усе зникло. Праворуч ішов грубезний дощаний баркан, а за ним простяглася колія; ліворуч – порослий травою косогір, а там, далі – невиразні обриси якогось селища з низенькими одноманітними будівлями.

Подорожній зробив ще зо дві сотні кроків. Дорога раптом повернула, і з темряви перед очима знову виринули йому ті самі червоні вогні, і знову це так само його здивувало; він досі не міг зрозуміти, як це вони палають так високо в мертвому небі, немов якісь димучі місяці. Погляд його перебіг на землю, і тут інше звернуло на себе його увагу. Перед ним лежало важке громаддя низьких будівель, а над ним стримів силует фабричного димаря. Подекуди крізь помутнілі шибки пробивалося тьмяне світло. Кілька підсліпуватих ліхтарів висіло вздовж почорнілих зрубів, що видавалися якимись велетенськими підпорами. І глибоко з цього фантастичного громаддя, повитого мороком і димом, виривався лише один звук – важкий, глибокий видих пари з незримого паровика.

Тоді подорожній зрозумів: то була копальня. Пекучий сором засмоктав йому під серцем: навіщо йти? Роботи й тут не буде. Замість попростувати до будівель він наважився, нарешті, зійти на насип до трьох червоних вогнів – трьох чавунових жаровень, де горіло кам'яне вугілля, щоб робітникам було видніше й тепліше працювати. Возії скидали сюди вивезену з шахти землю і, мабуть, мали працювати до пізньої ночі. Тепер подорожній почув виразно стукіт коліщат по рейках і міг розгледіти рухливі постаті робітників, що спорожняли вагонетки перед жаровнями.

– Здорові були, – озвався подорожній, підходячи до першої жаровні.

Спиною до неї стояв старий дід у фіолетовій шерстяній фуфайці та шапці з кролячої шкурки. Його здорова гніда коняка, мов скам'яніла, стояла поруч та покірно дожидала, доки звільнять шість вагонеток, що їх вона притягла сюди. Рудий сухоребрий хлопець не дуже квапився з роботою, і його обважніла рука мляво натискала на важіль… А вгорі так само шугав крижаний вітер, і його потужні подихи краяли повітря, мов лезо велетенської коси.

– Здорові, – відповів старий і замовк.

Подорожній відчув на собі його недовірливий погляд і негайно назвав себе.

– Мене звуть Етьєн Лантьє… Я механік… Чи немає тут часом у вас якої роботи?

Полум'я освітило його; це був чорнявий, вродливий хлопець; він видавав років на двадцять або трохи більше, і в його тонкому, сухорлявому тілі почувалася велика сила, дарма що на зріст був він не дуже високий.

Його слова, очевидячки, заспокоїли возія, але той похитав головою.

– Роботи для механіка? Еге! Ще вчора двоє приходило… Роботи чортма…

Вітер налетів знову, і мова урвалася йому на півслові.

За хвилю, показуючи рукою на темне громаддя будівель під пагорком, Етьєн спитав:

– Це – копальня, правда ж?

На цей раз старий не здолав йому відповісти: жорсткий напад кашлю здушив йому горло; нарешті він відкашлявся, сплюнув, і його харкотиння впало чорною плямою на землю, зчервонілу від відблисків вогнища.

– Еге, це копальня «Воре»… А он і селище. Гляньте!

І він показав рукою на обриси селища, що здалеку ще впало в око подорожньому. Тим часом вагонетки спорожнили, і старий поплентався за ними, ледве переставляючи свої закляклі, ревматичні ноги і не махнувши навіть батогом; його кремезна коняка посунула сама, важко тягнучи по рейках вагонетки проти вітру; вітер шугав і настовбурчував їй шерсть.

Тепер шахта «Воре» перестала бути тьмяним видінням. Етьєн з насолодою грів свої нужденні, порепані руки й не міг відійти від вогню. Перед очима в нього виразно виступали

усі частини шахти: осмолений сарай – сортувальня, башта над шахтовим колодязем, велике приміщення з підйомною машиною та невеличка чотирикутна башточка відливного насоса. Ця шахта на дні яру зі збитими в одну купу цегляними будівлями та гострим димарем, задертим вгору, мов грізний ріг, здавалася Етьєнові якимсь диким, неситим звіром, що чатує тут і ось-ось кинеться на світ і поглине його. Втопивши очі в темряву, він думав про себе, про своє безпритульне життя за цей останній тиждень, коли він блукав по всіх усюдах, шукаючи роботи; перед очима в нього переходили картини близького минулого: залізнична майстерня, де він працював, де дав ляпаса начальникові, потім як вигнали його з Лілля, як потому він довго поневірявся, – звідусіль його гнали, ніде не міг зачепитись. У суботу він прибився до Марш'єнна, де буцімто мала бути робота на металургійних заводах; никав туди-сюди, але ні по заводах, ні в Сонневілля роботи не було, і довелося йому цілісіньку неділю просидіти на подвір'ї на тартаку, примостившися за колодами, звідки о другій годині ночі вигнав його нині сторож. В кишені в нього ані су, ані скоринки хліба. Що чинити тепер? Хіба блукати битими шляхами без жодної мети, не маючи навіть де заховатися від рвучкого вітру?..

Так, це була справді шахта; поодинокі ліхтарі освітлювали купи видобутого вугілля; грюкнули двері, і в смузі яскравого світла Етьєн побачив розпалені, вогнедишні печі. Тепер він зрозумів: важкий, глибокий безупинний звук, мов видих здушеної за горло страшної потвори, виривався з насоса.

Рудий робітник, що спорожняв вагонетки, досі навіть не глянув на Етьєна, а той якраз нахилився підняти свій клунок, що впав на землю. Коли це за його спиною знову почувся тяжкий кашель, – то повернувся старий возій. Він повільно виходив із темряви, а за ним його гніда коняка тягла й на цей раз шість навантажених вагонеток.

– А в Монсу фабрики є? – спитав подорожній.

Старий знову сплюнув чорним.

– Цього добра там не бракує, – відповів він, і слова його понеслися за вітром. – Ось якби ви глянули туди три-чотири роки тому! Все аж гуло, робота кипіла, робітників не вистачало, ніколи ще так не заробляли люди… А ось тепер знову почало животи затягати. Лихо та й годі в цілому краї: робітників звільняють; чуєш – то тут, то там майстерню зачинили… Може, імператор у цьому й не винен, та тільки навіщо здалася йому та війна в Америці[1]? І як на гріх, ще й холера на худобу та на людей пала…

Вітер забивав їм дух, а вони перемовлялися короткими фразами – скаржились один одному на лиху долю.

Етьєн оповів старому, як він ось уже тиждень цілий марно шукає роботи, – з голоду доведеться здихати, чи що? Незабаром, мабуть, по всіх шляхах снуватимуть старці з довгою рукою. Старий згоджувався з ним і казав, що кінець кінцем буде біда, бо Бог не попустить, щоб християни, мов ті собаки, на вулиці конали.

– Не щодня м'ясо бачимо.

– Еге, аби шмат хліба!

– Так, так, аби шмат хліба!

Журне завивання вітру заглушало їхні слова, і голоси їхні лунали ледве чутно.

– Гляньте! – мовив голосно старий возій, повертаючись лицем до півдня. – Он там Монсу…

Він випростав руку у темряву й почав називати одне по одному незримі місця. Там, у Монсу, Фовеллева цукроварня ще так-сяк працює, а цукроварня Отона вже скоротила частину робітників; не зачепило лише хлібної вивізної контори Дютійоля та канатної фаб-

[1] Мається на увазі імператор Франції Наполеон III Бонапарт (1808—1873), який правив Другою імперією (1852—1870). У 1861 році Наполеон III, з метою зробити австрійського ерцгерцога Максиміліана імператором Мексики, розпочав ризиковану політичну кампанію, але зазнав поразки.

рики Блеза, що постачає канати для копалень. Потім він обвів рукою мало не половину всієї північної частини небозводу, – годі й казати: будівельні майстерні Сонневілля не дістали навіть третини звичайних замовлень; з трьох домен на металургійних заводах у Марш'єнні працюють тільки дві; нарешті – на скляному заводі Гажбуа ось-ось вибухне страйк, бо щось уперто гомонять, що зменшать заробітну плату.

– Знаю, знаю, – повторював за старим подорожній, – я сам допіру звідти.

– Ми ще поки животіємо, – додав возій, – хоч шахта дає багато менше вугілля, ніж дотепер. А гляньте просто перед себе, на «Вікторію»: там працюють лише дві коксові печі.

Він сплюнув, запріг у випорожнені вагонетки свою коняку, що почала вже тим часом куняти, і знову подався геть.

Тепер Етьєн, мов на долоні, бачив усю округу. Темрява була ще й досі така сама густа й глибока, але рука старого натхнула її живим привиддям тяжкого людського горя, і хлопець несвідомо відчував, як воно тяжить над ним, як воно тяжить скрізь, скрізь над усім цим рівним, безмежним простором… Чи то не стогін голодних котить цей березневий вітер голими полями?.. Його скажене завивання мов віщувало смерть праці й тяжкі злигодні, що заженуть у могилу силу-силенну людей. Етьєнові очі впивалися в морок, він силкувався пронизати його наскрізь, палко бажав і боявся побачити те, що криється за ним. Але все поринуло в темну безвість ночі, і тільки десь удалині

мріли домни та коксові печі. З одного боку вишикувалися нерівними шерегами десятки й десятки димарів і позначалися на чорному тлі неба низкою червоних вогнів, а трохи ліворуч від них, мов велетенські смолоскипи, палали синявим світлом високо в небі шпилі двох веж. Мов на пожарище – тоскно було дивитися на них. На всьому грізному, неосяжному небозводі не видно було іншої зорі, іншого світила, опріч цих сумних нічних вогнів країни вугілля та заліза.

– А ви, бува, не з Бельгії? – почув Етьєн за спиною голос старого, що знову допіру повернувся.

В цей раз він привіз тільки три вагонетки. Хай спорожнять тим часом бодай ці; підйомальна кліть зіпсувалась, якусь там гайку зламали, і робота стала на добру чверть години. Внизу під відвалом усе замовкло, не чути було глухого гуркоту вагонеток; тільки глибоко з шахти долинали далекі удари молота, що важко гупав по листовому залізу.

– Ні, я з півдня, – відповів Етьєн.

Спорожнивши вагонетки, рудий робітник присів на землю спочити, радий, що машина стала; він так само похмуро мовчав і тільки, як вовк, дивився своїми великими згаслими очима на возія, ніби дорікаючи йому за його балакучість; та й справді – старий ніколи не бував такий говіркий. Може, обличчя незнайомого сподобалось йому, а може, його захопило непереможне бажання поговорити від щирого серця, що часто так пориває старих людей розмовляти вголос із собою.

– А я з Монсу, і звуть мене Безсмертний.

– Прозвали так? – здивовано спитав Етьєн.

Старий задоволене всміхнувся й, показуючи на «Воре», пояснив:

– Атож, атож… Тричі витягали мене звідти, мало не на шматки побитого. Одного разу всю шкуру геть-чисто обсмалило; вдруге так засипало, що аж землі наглитався, а втретє так залило водою, що черево, мов тій жабі, розперло. Люди побачили, що я аж ніяк не хочу здихати, то й прозвали мене на сміх Безсмертним.

Він весело зареготав. Сміх його нагадував скрип непідмазаного блока й скінчився страшним нападом кашлю. Відблиск полум'я падав тепер просто на нього й освітлював його велику голову з сивим рідким волоссям, плескате бліде обличчя з синявими плямами. Він був невисокий на зріст, мав довжелезну шию, розкарячені литки й п'яти та довгі руки з короткими, товстими пальцями, що сягали йому аж по коліна. Він із своєю конякою, що стояла

нерухомо поруч нього, здавався вирубаним з каменю: вони обоє наче зовсім не відчували ані холоду, ані рвучкого вітру.

У грудях старого знов щось заскреготіло – кашель шматував їх. Він нескоро відкашлявся, а коли сплюнув, то на землі знову позначилася чорна пляма.

Етьєн подивився на діда, а потім на його чорне харкотиння на землі.

– Давно працюєте на шахті? – спитав він.

Безсмертний широко розвів руками.

– Чи давно? Ще б пак!.. Мені ще й восьмий не минув, як я вперше спустився на дно, і знаєте куди? В цю саму Ворезьку копальню, а тепер мені п'ятдесят вісім. Порахуйте-но… чого-чого я тут не переробив… Як був малий, то працював при машині, а як підріс і вбився в колодки, то поставили відкатником, а потім цілих вісімнадцять літ був за вибійника. Потім через ці кляті ноги мене зробили ремонтним робітником, я грабався в землі, лагодив штреки, аж поки лікар не сказав, що я дуба дам під землею – тоді мене витягли на світ божий. З того часу, тому вже буде п'ять літ, поставили мене оце возієм… А що? Ловко? П'ятдесят літ на шахті, а з них сорок п'ять під землею! Га?

Він говорив, а розпалені жарини випадали від часу до часу на землю й кидали на його бліде старече обличчя криваві відблиски.

– Вони мені радять спочити. Еге! Нема дурних!.. Докалатаю ще два роки – до шостого десятка, а там матиму пенсію – аж сто вісімдесят франків! Якщо я попрощаюся з ними ниньки, то вони мені дадуть тільки сто п'ятдесят. Вони, шельми, хитромудрі! А я ще хоч куди! Тільки ноги, кляті, дошкуляють. Це мені, бачте, вода набилася під шкуру, бо часто, ще як був я за вибійника, вона мене щедро поливала. Часом, знаєте, й довбешкою двигнути несила – так болить, що криком кричу.

І знов напад кашлю здушив йому груди.

– Мабуть, тому ви й кашляєте? – промовив Етьєн.

Старий похитав головою. Віддихавшись, він сказав:

– Ні, ні, це я минулого місяця застудився; раніш я ніколи не кашляв, а ось тепер – ніяк здихатися не можу…

Плюю та й плюю, сміх та й годі, скільки того харкотиння береться…

Йому захрипіло в горлі, і він знову сплюнув чорним.

– Це кров? – наважився нарешті запитати його Етьєн.

Безсмертний помалу обтер губи рукою.

– Вугілля, вугілля, синку… У мене всередині є його стільки, що воно зігріватиме аж до смерті; ось уже п'ять років, як я під землю не навертався. Мабуть, воно в мені десь глибоко на схованці лежало, а мені про те й ані гадки. Дарма! Це підтримує!

Замовкли. Десь далеко на дні шахти стукав одноманітно молот; вітер журно квилив, і здавалося, що то з глибин темного простору доноситься скарга голоду й знемоги. Полум'я в жаровнях тремтіло, а старий віддався спогадам і заговорив тепер тихше, перетравлюючи своє минуле.

Еге, він і вся його рідня копають землю не з учора! Його кревні працюють на Компанію, відколи вона заклалася в Монсу, а тому вже багато часу, – аж сто шість років. Його прадід – Гійом Мае – тоді йому допіру скінчилося п'ятнадцять літ – знайшов кам'яне вугілля в Рекійярі. Компанія викопала там, недалеко Фовеллевої цукроварні, свою першу шахту – тепер вона вже стоїть копалищем. Вся країна знала, що її знайшов Гійом Мае, тому її й назвали Гійомовою шахтою. Він сам не бачив діда живого, та люди казали, що то був здоровий, кремезний чолов'яга й помер своєю смертю, саме як йому стукнуло шістдесят. Батька його – Нікола Мае, прозваного Червоним, – завалило землею, ще як йому заледве пішов сороковий, – тоді саме копали «Воре»… Від батька тільки мокре зосталося: кістки камінням потрощило, кров земля виссала – так його й не витягли. Двоє з його дядьків та троє з братів – теж

зложили там свої кістки, та це вже пізніше. А він сам, Венсан Мае, вийшов сухий з води, усе гаразд, тільки ноги трохи покрутило, за те всі його взивають спритником… Нічого не вдієш, треба працювати. В їхній родині так повелося від батька до сина; що ж, ремесло як кожне інше… Його син, Туссен Мае, онуки його та всі, всі його кревні й свояки, що живуть он там, у тому селищі, конають на тій самій роботі. Сто шість років працювати до смерті, від батька до сина, на одного хазяїна – неабищо. Не кожен буржуа потрапить отак розповісти історію свого роду!

– Аби харчі, – пробубонів знову Етьєн.

– Отож і я кажу: доки є хліб – і жити можна.

Безсмертний замовк і кинув оком на селище, де в усіх вікнах один по одному почали займатися вогники. На дзвініці в Монсу вдарила четверта година; похолоднішало, – вітер дошкуляв ще дужче.

– А чи ж багата оця ваша Компанія? – спитав Етьєн.

Старий знизав плечима, а потім нахилився, мов угинаючись під тягарем золотих екю.

– Ще б пак, ще б пак! Грошей кури не клюють… Направду казати – наші, може, й не такі багаті, як сусіди в Анзені. Та проте мільйонів, мільйонів тих – без ліку… Мають вони дев’ятнадцять копалень, з них тринадцять працюють повним ходом – «Воре», «Вікторія», «Кревкер», «Міру», «Сен-Тома», «Мадлена», «Фетрі-Кантель» та ще багато інших, а з цих шістьох одні вже вичерпані, а інші – провітрюються, як от «Рекійяр»… Десять тисяч робітників, концесії в шістдесяти семи комунах, п’ять тисяч тонн щоденного видобутку, залізниця між усіма шахтами… А майстерень, а фабрик скільки!.. Ще б пак, ще б пак, грошенят у них доволі!

Нараз почувся гуркіт коліщат по помосту, і гніда коняка наставила сторожко вуха. Там, під землею, мабуть, уже полагодили кліть і взялися знову до роботи. Знову запрягаючи коняку, старий стиха промовляв до неї:

– Не слід звикати до балачок, стара ледащице!.. Мала б що розказувати, якби пан Енбо дізнався, як ти час марнуєш!

Етьєн замислено втопив у морок очі.

– Так, кажете, шахта належить панові Енбо? – спитав він.

– Ні, – пояснив старий. – Пан Енбо тільки головний директор. Він служить так само, як і ми.

– То кому ж належить це все? – допитувався Етьєн, показавши рукою на неосяжний простір навкруги.

Але на Безсмертного напав знову шалений кашель, і він довго не міг відвести духу. Нарешті він сплюнув і стер з рота чорну піну.

– Кому воно належить? А хто його зна. Мабуть, якимсь людям… – промовив він; вітер налетів з новою силою й відніс його слова у далечінь.

Старий показав рукою в якийсь темний, далекий простір, де жили ці невідомі люди, що для них увесь його рід довбав землю ось уже більш як ціле століття. В голосі старого пролунав побожний страх, немовби він говорив про якусь недосяжну божницю, де причаїлося гладке ненажерливе божество, що йому вони віддавали в жертву свою плоть, але зроду його не бачили.

– Аби хліба завжди вдосталь, – втретє промовив Етьєн.

– Аби щодня хліба вволю. Ще б пак, ще б пак! Чого ще тоді й хотіти!

Коняка подалася, а з нею зник у пітьмі й дід, важко шкутильгаючи хворими ногами. Рудий робітник, що присів спочити, ані разу не ворухнувся; він увесь зібгався й, затиснувши коліньми підборіддя, втопив у темну порожняву свій згаслий погляд.

Етьєн підняв з землі свій клунок, але не міг примусити себе відійти. За його спиною лютував крижаний вітер і зціплював кров йому в жилах, а груди припікало вогнем. Може,

тут знайдеться якась робота на шахті? Може, старий про неї не чув?.. Він пристане на все. Бо що робити? Куди податися, чого чекати в цій зголоднілій, виснаженій безробіттям країні? Здохнути десь під тином, мов той собака приблудний? А проте він вагався. Це повите мороком «Воре» серед безмежно рівного поля жахало його. Наскоки вітру щораз дужчали й зростали, і здавалося, що небозвід, звідки вони з свистом зривалися, теж чимдалі ширшав, ставав більший. В мертвому небі не займалася бліда зоря; тільки палали домни та коксові печі кривавою заграваю на чорному тлі темної безвісті, але не освітлювали нічого. А темна маса «Воре», мов лютий звір якийсь, наїжилася на дні свого лігва і дихала щоразу важче й глибше, ніби насилу перетравлюючи людську плоть, що її вона поглинула.

II

Селище Двохсот Сорока спало, повите чорною ніччю, серед нив, засіяних хлібом та буряками. Чотири довгі квартали шахтарських одноманітних, щільно-щільно приліплених один до одного будиночків ледве позначалися на темному тлі неба. Ці геометричне рівні, рівнобіжні квартали з одноманітними квадратовими присадками, поділені трьома широкими вулицями, нагадували військовий шпиталь або казарму. Було тихо. Тільки вітер квилив і вив над самотньою рівниною поміж обідраними штахетами.

У Мае, в будинкові номер шістнадцять другого кварталу, ще спали. Густий морок обгортав єдину кімнату другого поверху; він мов придушував своїм тягарем важкий сон знесилених утомою людей, що спали тут, широко пороззявлявши роти. Хоч надворі було й холодно, в кімнаті стояла задуха, важке повітря просякло тим прілим теплом живого тіла, що чути його завжди в найохайніших навіть житлах.

На годиннику в кімнаті нижнього поверху кукавка прокувала четверту годину, але ніхто не ворухнувся; тоненький свист виривався з дитячих грудей, а за ним важкий хропіт двох дорослих. Катріна схопилася перша. Крізь міцний сон, як завжди, порахувала вона чотири удари, що пролунали внизу, але не мала сили відразу розплющити обважнілі повіки: випростала ноги з-під ковдри, намацала сірника й засвітила свічку, але ще не вставала, – голова їй була така важка, що вона проти волі хилилася назад, непереможно хотілося знову повалитися на подушку.

Тьмяне полум'я свічки освітлювало чотирикутну кімнату на два вікна та вбогі меблі: троє ліжок, шафу, стіл і два старі стільці з почорнілої горішини, що виступали темними плямами на тлі пофарбованих ясною фарбою стін. На кілках висіла одежа, долі стояла глиняна миска, а біля неї кухлик з водою, – тут умивалися. На ліжку ліворуч спали брати: старший Захарі, що мав двадцять один рік, та малий Жанлен, – йому кінчився одинадцятий; на другому ліжку, що стояло праворуч, міцно обхопивши одне одного рученятами, спали двоє меншеньких – шестилітня Ленора й чотирилітній Анрі; Катріна спала на третьому ліжку з сестрою Альзірою; дівчинка була така щупла на свої дев'ять років, що старша сестра навіть і не почувала б її, якби не гострий горб, що впивався тій просто в бік. Скляні відчинені двері виходили у вузенькі сіни, де на четвертому ліжку спали батько з матір'ю; поруч стояла колиска з немовлятком Естеллою, – їй тільки-но минув третій місяць.

Катріна нарешті перемогла себе; сидячи на ліжку, вона потягалася і куйовдила обома руками своє руде волосся, що збилося їй на лобі та на потилиці, але ще не вставала, їй було вже п'ятнадцять років, проте вона здавалася ще маленькою дівчинкою; з-під вузенької сорочечки виглядали лише посинілі, немов присипані вугляним порохом, ноги та молочно-білі худенькі рученята, такі білі, що нездорова блідість її обличчя, вже попсованого дешевим милом, ще дужче впадала в око. Катріна востаннє позіхнула, широко роззявляючи трохи завеликого рота з блискучими рівними зубами в блідих, анемічних яснах; від болючого зма-

гання зі сном сльози виступили їй на сумні, стомлені сірі очі; у всьому голому її тільці почувалася та сама важка перевтома.

У сінях щось заворушилось, і глухий хрипкий голос Мае промимрив:

– Сто чортів! Уже час!.. Це ти, Катріно, засвітила?

– Я, тату… Внизу вже продзвонило.

– Швидше повертайся, ледащо! Якби була менше танцювала вчора, то збудила б нас раніше… Тільки танці в голові гульвісі!

Мае ще побурчав трохи, але його почала хилити дрімота, буркотня його стихла, змовкла потроху, і він знову захропів.

Боса, в самій сорочці, дівчина снувала по кімнаті. Проходячи повз ліжко Анрі та Ленори, вона накинула на них ковдру, що була впала на підлогу; вони спали міцним дитячим сном і навіть не поворухнулися. Альзіра прокинулась теж тим часом, перелізла на другий бік ліжка, на нагріте місце і мовчки лежала з широко розкритими очима.

– Захарі, Захарі! І ти, Жанлене, вставайте-бо, от які! – будила Катріна братів, що міцно спали, уткнувшись носами в подушку.

Вона вхопила за плече старшого і добре його струсонула; він відповів їй лайкою, тоді вона почала здирати з братів ковдру; обидва хлопці стали брикатися голими ногами; це було дуже смішно, і вона весело зареготала.

– Дурна, не займай! Іди к бісу! – сердито кричав Захарі, вже сидячи на ліжку. – Ненавиджу дурні жарти… Яке безглуздя! Глупа ніч, а вже вставай! Щоб йому!

Він був худий і незграбний, на його анемічно-блідому, як у всієї родини Мае, обличчі стирчала ріденька борідка. Сорочка йому закотилася аж до живота, і він спустив її – не з сорому, а тому, що замерз.

– Уже продзвонило. Ану, швидше, жвавіш! Батько сердиться, – мовила Катріна.

Жанлен щільно загорнувся в ковдру, заплющив очі і недбало пробубонів:

– Іди під три чорти! Я сплю!

Катріна знову добродушно засміялася. Малий Жанлен був щуплий і захарчований, і тільки набряклі золотушні руки й ноги його здавалися величезними. Вона схопила його, мов пірце, на оберемок. Він борсався і дриґав ногами, а його мавпяча мордочка з зеленими щілинами очей, густими кучериками над лобом і великими вухами аж зблідла з люті, що сестра перемогла його. Він не промовив ні слова і мовчки вп’явся їй зубами в груди.

– Зле чортеня! – прошепотіла Катріна, загамувавши болісний викрик, і спустила його на підлогу.

Альзіра загорнулася в ковдру аж по підборіддя і більше вже не засинала. Мовчки стежила вона своїми розумними очима хворої дитини за сестрою і двома братами, що вже почали одягатися. Біля миски закипіла нова сварка; хлопці почали штовхати дівчину за те, що вона надто довго умивається. Сорочки в них розвівалися на всі боки, а вони, ще запухлі зо сну, безсоромно справляли свої потреби і поралися, мов той вивід цуценят, що зросли вкупі. Катріна вже була готова перша. Вона вдягла шахтарські штани, натягла через голову полотняну блузу й пов’язала волосся синім чепчиком; у своєму робочому вбранні вона здавалася хлопчиком; у ній не лишалось нічого від жіночої статі, і тільки легеньке коливання стегон зраджувало її.

– Старий подякує, як побачить сколошмачене ліжко, – злісно мовив Захарі, – я розкажу йому, що це ти зробила.

Він говорив про свого діда Безсмертного, що працював уночі і спав удень; отже, це ліжко ніколи не холонуло, бо в ньому завжди хтось хропів.

Катріна мовчки підняла ковдру й почала опоряджати постіль; тим часом за стіною, у сусідів, почувся якийсь шум. Тонкі стіни цегляних казенних будинків, економно збудованих

за проектом Компанії, тремтіли від кожного шелесту. Шахтарі жили так близько, пліч-о-пліч, що діти навіть знали всі найінтимніші дрібниці з життя сусідів.

Нараз сходи заскрипіли під чиїмись важкими ногами, потім щось ніби м'яко плюхнуло на ліжко і почулося вдоволене зітхання.

– Ловко! – мовила Катріна. – Левак пішов на роботу, а Бутлу прийшов до Левачихи.

Жанлен захихикав, і навіть Альзірині очі блиснули. Молоді Мае щоранку потішалися так над шлюбним життям утрьох своїх сусідів: тут мешкав вибійник Левак та його пожилець, копальник Бутлу; отже, Левачиха мала двох чоловіків – одного на ніч, другого на день.

– Філомена бухикає, – провадила Катріна, прислухаючись.

Вона говорила про старшу дочку Левака, дев'ятнадцятилітню дівчину, коханку Захарі, від якого та мала вже двоє дітей; Філомена слабувала на груди і тому не могла працювати під землею й служила за сортувальницю.

– А Філомені що! – відповів Захарі. – Їй сам чорт не брат, спить та й годі! Свинота!.. Нахабство – спати до шостої години!

Він одягнув штани, але нараз наче згадав про щось і відчинив вікно. Селище потроху прокидалося; крізь щілинки віконниць то тут, то там пробивалося світло ламп. Знову спалахнула суперечка: Захарі висунув голову з вікна; він хотів простежити, чи не вийде часом від П'єрронів, що мешкали навпроти, головний штейгер[2] Ворезьких копалень Дансар – люди казали, що він живе з П'єрронихою; а Катріна кричала братові, що П'єррон напередодні почав денне чергування при машині, і тому Дансар ніяк не міг заночувати в його жінки цієї ночі. Холодний вітер вривався в кімнату, але брат з сестрою того не відчували; вони сперечалися вперто, доводячи кожен своє. Аж ось почувся плач. То кричала Естелла в своїй колисці: холод дошкулив їй.

Мае прокинувся й собі. Хто це на нього туману навів? Як це він заспав так, мов якесь ледащо? Він почав лаятися та чортихатися так люто, що діти принишкли. Захарі та Жанлен помалу кінчали вмиватися, і в кожному їхньому русі вже почувалася звичайна втома. Альзіра все лежала нерухомо й нищечком дивилася на них своїми великими очима. Ленора й Анрі спали, міцно обнявшись, і дихали тихенько й рівно, дарма що в кімнаті стояв гамір.

– Катріно, дай-но свічку! – закричав Мае.

Дівчина саме кінчала застібати свою блузу і слухняно винесла свічку батькові в сіни; отже, брати мусили шукати то те, то те з свого вбрання в півтемряві: тільки крізь двері пробивалося світло. Батько схопився з ліжка. Проходячи повз нього, дочка не зупинилась; вона помацки спустилася в грубих вовняних панчохах униз по сходах, у нижній кімнаті засвітила другу свічку й заходилася готувати каву. Сабо всієї родини стояли під буфетом.

– Чи ти, гадино, замовкнеш нарешті! – скрикнув Мае розлютовано; від вереску Естелли йому аж терпець урвався.

Мае був маленький на зріст, як дід Безсмертний, і дуже скидався на того: в нього була така сама здорова голова, синяве, бліде, плескате обличчя й руде, коротко обстрижене волосся. Він замахав над колискою своїми величезними вузлуватими руками, і дитина ще дужче заверещала.

– Та годі-бо, ти ж сам добре знаєш, що вона не замовкне, – сказала жінка Мае, перелазячи на середину ліжка й потягуючись.

Вона теж допіру прокинулась і розсердилася: навіть поспати не дадуть, хіба не можна тихенько вийти з хати? З-під ковдри визирало тільки її довгасте, досить вродливе обличчя; воно ще не зовсім зблякло на свої тридцять дев'ять літ, але злидні та семеро дітей, що їх вона привела, дуже виснажили її. Чоловік одягався, а вона тим часом помалу говорила, втопивши очі в стелю. Ані він, ані вона вже не зважали на малу, що душилася з крику.

---

[2] *Штейгер* – гірничий майстер, технік, який відав роботами на руднику.

– У мене вже ані копійки, а нині тільки понеділок; ще шість день чекати до платні… Так далі не можна. Ви всі разом приносите дев'ять франків. Як же мені в світі викрутитися? Адже ж нас усіх десятеро!

– Де ж то в біса дев'ять франків? – скрикнув Мае. – Ми з Захарі дістаємо по три – маєш шість… Катріна з батьком по два – чотири. Чотири та шість – десять… Та Жанлен – один, то вже цілих одинадцять.

– Добрих мені одинадцять! А неділі, а прогульні дні! Більше як дев'ять ніколи не буває, чуєш – ніколи!

Він нічого не відповів, – шукав ремінця на підлозі.

– Не нарікай, я ще дужий. А скільки-то на сорок другому році на ремонтну роботу переходять! – мовив він нарешті, розгинаючись.

– Так воно так, старенький, та тільки від цього в нас хліба не збільшиться… Що мені робити, га? В тебе нічого нема?

– Є два су.

– Ні, це тобі буде на кварту пива… Господи! І що його робити? Як ми ці шість день домучимось, і сама не знаю. Мегра ми вже шістдесят франків винні; він позавчора вигнав мене з крамниці. Можна, звісно, ще вдатися до нього… А якщо він упреться й відмовить…

Вона лежала нерухомо, затуляючи від часу до часу очі від сумного полум'я свічки, і похмуро провадила мову. Вона казала, що в буфеті порожньо, а малі просять хліба, що від кави навіть і потерушки не лишилося, а з гнилої води в животі ріже; рахувала, скільки днів на місяць доводиться вгамовувати голод вареною капустою. Вона заговорила голосніше, бо Естелла репетувала на відчай душі, й не чутно було власного голосу. Мае, здавалося, тільки тепер почув цей крик; у нестямі вихопив він малу з колиски і кинув її матері на ліжко, люто бурмочучи:

– На, бери, а то я її задушу!.. Клята дитина! Все має, ссе донесхочу, а лементує голосніше за всіх!

Естелла вмить замовкла під ковдрою і заходилася з насолодою ссати материне молоко; тепло відразу заспокоїло дитину, і тепер було чути тільки, як пожадливо цмокають її губи.

– А хіба пани з Піолени не казали тобі зайти до них сьогодні? – спитав батько, помовчавши.

Мати недовірливо стиснула губи: видно було, що вона покладала на це мало надії.

– Еге, я їх зустріла, вони носили одежу бідним дітям… Гаразд, я поведу до них уранці Анрі та Ленору. Коли б дали хоч сто су!

Вона знову замовкла. Мае вже одягнувся; хвилину постояв мовчки, а потім пробубонів:

– Нічого не вдієш, буде, що буде; ти вже якось викрутись… Навариш хоч юшки… Балачками не зарадиш, краще вже йти на роботу.

– Авжеж, – відповіла мати. – Загаси вогонь, мені не треба світла, щоб думати.

Захарі і Жанлен уже пішли вниз, і Мае, загасивши свічку, пішов за ними. Дерев'яні сходи вгиналися під їх важкими ногами у вовняних панчохах. Кімната й сіни знову поринули в темряву. Діти спали, і навіть Альзірині повіки склепились. Естелла вчепилася в материні обвислі груди й муркотіла, мов те котеня. Тільки мати втопила в темряву свої великі розплющені очі.

Тим часом Катріна заходилася передусім коло чавунового каміна з ґратами посередині й двома грубними димарями з обох боків, де цілісінький день жевріло кам'яне вугілля. Компанія давала щомісяця кожній шахтарській родині по вісім гектолітрів вугілля; але це було тверде вугілля, що його підбирали у штольнях, і розпалювати його було тяжко. Катріна ніколи не гасила вогню звечора, а тільки прикривала його; зате вранці досить було розгорнути жар та підкинути кілька дрібних вуглин, що їх вона завжди старанно вибирала. Дівчина поставила горнятко на вогонь і присіла напочіпки перед розкритим буфетом.

Це була досить велика чиста кімната на ввесь нижній поверх з ясно-зеленими пофарбованими стінами, старанно змитою кам'яною підлогою, посипаною білим піском; вся вона виблискувала суто фламандською охайністю. Меблів усіх було: сосновий полакований буфет, стіл та дерев'яні стільці, теж соснові. На голих ясних стінах надзвичайно чітко виступали понаклеювані на них занадто барвисті портрети імператора та імператриці (подарунок Компанії) та зображення якихось вояків та святих, рясно поцяцькованих золотою фарбою. На буфеті стояла рожева скринька з картону, а на стіні висів годинник з наляпаним на циферблаті малюнком; його дзвінке цокання наче сповнювало порожняву голої стелі. Інших оздоб не було. Коло дверей на сходи були ще одні двері, що вели у льох. Хоч яка чиста була ця кімната, а проте нерозвіяний дух смаженої ще напередодні цибулі і гострий уїдливий дух кам'яного вугілля отруювали тепле задушливе повітря.

Катріна замислилась перед відчиненим буфетом: на поличці лежав тільки окраєць хліба, чимало сиру, але масла лишилося мов кіт наплакав; а треба було якось намастити чотири тартинки. Нарешті вона придумала: покраяла хліб на кавалки, поклала на один сиру, а другий намастила маслом і стулила їх докупи. Це була подвійна тартинка – звичайний шахтарський сніданок, що його всі шахтарі завжди брали з собою на роботу, так зване «кресало». За мить чотири бутерброди, поділені суворо справедливо – найбільший для батька і найменший для Жанлена, – лежали вже готові на столі.

Катріна уважно господарювала, а проте з думки їй, мабуть, не йшло те, що розповів їй Захарі про головного штейгера та П'єрроніху, бо вона відчинила двері й зиркнула надвір. Вітер не вщухав, по низьких причілках будинків миготіли все рясніше вогники; сон відлинув. Селище потроху оживало. Двері грюкали, і темні постаті робітників зникали в темряві чорною низкою. Ну, та й дурна ж вона – нащо стовбичити перед дверима, ще, чого доброго, й застудитися можна; П'єррон, мабуть, любісінько спить собі й піде на роботу на шосту годину. Проте вона не відходила й уперто дивилася на будинок навпроти по той бік садка.

Нараз двері відчинилися, і цікавість її спалахнула. Але ні, це могла бути тільки Лідія, маленька дочка П'єррона; так воно й було, Лідія подалася до шахти.

Раптом зашипіла пара, і Катріна, зачинивши двері, кинулася до каміна: вода кипіла в ключ і переливалася через край горнятка, гасячи вогонь. Кави більше не було; дівчина набовтала в окріп учорашньої гущі і посолодила його дрібним цукром. Саме на цю хвилину ввійшли її батько та двоє братів.

– Пхе! – сказав Захарі, встромивши носа в свій кухоль. – З цього трунку в голові не замакітриться.

Мае покірно знизав плечима:

– Пусте, аби гаряче, і то вже добре!

Жанлен позбирав кришки від хліба й накидав їх собі в кухоль. Напившись, Катріна налила решту кави в бляшані фляжки. Всі четверо ковтали похапцем, не присідаючи. Тьмяний вогник чадної свічки догорав.

– Чи довго нам ще воловодитись? – скрикнув батько. – Можна подумати, що ми якісь рантьє.

Дверей нагорі вони за собою не зачинили, і мати крикнула їм навздогін:

– Забирайте ввесь хліб, дітям я маю ще трохи локшини.

– Гаразд! – відповіла Катріна.

Вона прикрила вогонь і поставила на краєчок решітки остачу від юшки для діда, щоб міг він поснідати теплим, як повернеться о шостій годині.

Шахтарі повитягали з-під буфета свої сабо, повзувалися, почепили через плече бляшані фляжки, а хліб позасовували за спину між сорочкою й курткою. Чоловіки вийшли попереду; Катріна загасила свічку, замкнула надвірні двері й вийшла за ними. Будинок знову поринув у темряву.

– Стривай! Ходімо разом! – гукнув якийсь чоловік, що саме виходив з сусідніх дверей.

Це був Левак з його дванадцятилітнім синком, Жанленовим приятелем, Бебером.

Катріна остовпіла й ледве не пирснула, потім прошепотіла на вухо Захарі:

– Диви! Бутлу навіть не дочекався, поки чоловік забереться з хати!

У вікнах згасали помалу вогні, грюкнули останні двері, і сон поняв усе знову. Жінки й малеча поснули, розташувавшися вільніше на спорожнілих ліжках.

Від селища до «Воре», що ввесь час невпинно гуло й стугоніло, потяглася смуга чорних тіней, – то під рвучкими наскоками вітру вуглекопи йшли на роботу, здригаючись і не знаючи, куди притулити свої згорнені на грудях руки.

Шматки хліба відтопірчували на їхніх спинах тонкі полотняні блузи, і всі вони здавалися горбаті. Холод проймав їх до кісток, але тепер вуглекопи вже не поспішали й посувалися шляхом, помалу тупаючи ногами, мов та череда.

III

Нарешті Етьєн наважився зійти з відвалу й подався до «Воре». Він питав шахтарів про роботу, а ті хитали головами й радили йому почекати на головного штейгера. Ніхто на нього не звертав уваги, і він блукав сам-один серед цих ледве-ледве освітлених, химерних будівель з чорними дірами замість дверей і заплутаними, незчисленними переходами та галереями. Етьєн зійшов темними, заваленими сходами, перейшов по хисткому містку і зазирнув до сортувальної, де денної пори пересівали вугілля. Тут було зовсім темно, і він пішов помацки, простягши вперед руки, щоб не вдаритись. І раптом з темряви просто перед ним виринуло двоє величезних жовтих очей: отож, він зайшов до надшахтної будівлі, до приймальної, до самого гирла шахтового колодязя.

Один із штейгерів, дядько Рішомм, здоровий сивоусий чолов'яга з лицем добродушного жандарма, саме простував до контори.

– Чи не треба тут часом робітника на будь-яку роботу? – спитав Етьєн.

Рішомм хотів був відмовити; але роздумав і відповів, як і інші, проходячи далі:

– Зачекайте на головного штейгера, пана Дансара.

Рефлектори на чотирьох великих ліхтарях скупчували все яскраве світло над пащею шахтового колодязя і освітлювали блискучим промінням залізні поруччя, ручки сигнальних апаратів та гальм, товсті дошки, між яких совалися то вгору, то вниз дві кліті підйомної машини. Тільки тут було ясно; а вся височезна зала, що скидалася своєю будовою на середину церкви, поринула в морок, і якісь довгі, хисткі тіні ворушилися в ній і тремтіли. З глибини, з кімнати, де стояли шахтарські лампочки, падав у темряву сніп сліпучого світла, та в конторі приймача ледве блимав тьмяний каганець. З-під землі саме прибула перша партія вугілля. Стояв страшенний гамір. Вагонетки з вугіллям гуркотіли по чавунових плитах, ні на мить не замовкаючи; і серед усіх цих чорних, гуркотливих речей снувалися й метушилися зігнуті постаті робітників з їх довгими сутулуватими спинами.

Етьєн зупинився на хвилину, засліплений яскравим світлом, приголомшений цим гуркотом. Холодний вітер наганяв страшенний протяг і проймав до кісток. В глибині вирізувався силует машини, що виблискувала своєю сталево-мідною поверхнею; Етьєна поривало підійти до неї. Вона стояла за двадцять п'ять метрів від гирла шахти в іншому, трохи вищому приміщенні й непохитно угніздилася на своєму цегляному фундаменті; машина працювала повним ходом з потужністю чотирьохсот кінських сил, але так плавно, що від повільного руху вгору і вниз її величезного, густо намащеного шатуна стіни не здригались. При моторі стояв машиніст і пильно прислухався до сигнальних ударів; він уп'явся очима в таблицю індикатора, де у вертикальному розрізі показано модель колодязя шахти; а вздовж нього рухалися то вгору, то вниз вірьовки з олов'яними кульками на кінцях, що мали являти собою

кліті. Щоразу, як машина здригалась, пускаючи кліть, починали рухатися два барабани – двоє велетенських коліс, по п’ять метрів радіусом кожне; вони намотували й розмотували в протилежних напрямках безконечну сталеву линву і крутилися так шалено швидко, що здавалися смугою сірої куряви.

– Стережись! – скрикнули разом три робітники, що тягли кудись здоровенну драбину.

Етьєна мало не прибило. Очі його потроху звикали до темряви; він дивився тепер угору, де під самою стелею башти маячіли сталеві линви понад тридцять метрів завдовжки; вони лягали на шківи, припасовані до залізного бруса, схожого до бантини в дзвініці, і зникали з клітями в глибині шахтового колодязя. Линви звивалися безгучно, плавно, невпинно, пролітали по десять метрів за секунду й могли витягати нагору двадцять тисяч кілограмів вантажу.

– Та стережись-бо, чортів сину! – знову гукнули на Етьєна робітники, що перетягали драбину на другий бік, щоб оглянути лівий шків.

Етьєн відійшов і повернувся тихою ходою до приймальної.

Від потужних помахів велетенських крил над ним голова йому йшла обертом, протяг пронизував його наскрізь, у вухах до болю лящав гуркіт вагонеток, але Етьєн зупинився на хвилю поглянути, як спускають кліті в шахту. Край колодязя був сигнальний молоток з важелем та з вірьовкою, що спадала на саме дно шахти; коли внизу сіпали за її кінець, молоток падав на металеву дошку; один удар – сигнал спинити кліть, два – спускати, три – підіймати. Молоток гупав, мов ціп, і своїм дзвінким металічним дзвоном покривав усі звуки. Робітник, що керував рухом клітей, кричав у рупор машиністові свої накази й тим ще збільшував шалений гамір. А тим часом кліті зникали й виринали, викидали й набирали вантаж. Етьєн дивився й ніяк не міг зрозуміти цієї складної роботи.

Він розумів тільки одне: шахта ковтала людей по двадцятеро-тридцятеро за одним заходом і ковтала їх так легко й вільно, мов не помічала навіть, як вони проходять через її пельку у шлунок.

Робітників почали спускати з четвертої години ранку. Вони приходили з барака поодинці, босі, з засвіченими ліхтарями в руках і зупинялися край шахтового колодязя, чекаючи, щоб набрався більший гурт. М’яко й безгучно, мов той нічний хижак, виринала з чорної безодні залізна чотириповерхова кліть, що вміщала разом вісім вагонеток, і зупинялась. Робітники викочували подані знизу вагонетки й «заганяли» натомість навантажені заздалегідь дерев’яними балками або порожні. Шахтарі залазили в порожні вагонетки по п’ять у кожну, і коли іншого вантажу не було, то кліть вміщала за одним разом сорок робітників. З рупора виривався глухий невиразний звук – то робітник, приставлений до кліті, давав наказ машиністові, а потім сіпав чотири рази за вірьовку, «дзвонив на м’ясо», тобто давав сигнал на дно шахти, що туди відряджають партію людського тіла. Кліть здригалася і безгучно падала каменем у темну прірву, не лишаючи по собі нічого, окрім летючого сліду линви.

– А воно глибоко? – спитав Етьєн одного шахтаря, що дрімливо чекав на свою чергу.

– П’ятсот п’ятдесят чотири метри, – відповів той. – Там аж чотири поверхи; перший тільки на триста двадцять під землею.

Вони замовкли.

– А як увірветься? – казав далі Етьєн, уп’явши очі в линву.

– Е, як увірветься, то…

Шахтар махнув рукою. Надійшла його черга; кліть легко й плавно виринула знову на поверхню. Робітник примостився в ній разом з іншими товаришами, і кліть пірнула в безодню; за кілька коротких хвилин вона знову звилася вгору й знову поглинула нову партію людей.

Шахта глитала так людей аж тридцять хвилин.

Вона роззявляла свою хтиву пащеку то пожадливіше, то повільніше; це залежало від того, на яку глибину відряджали живий вантаж, але вона поглинала його без упину, – голодна, несита, а все не могла набити велетенського свого черева, що, здається, цілий народ здолало б перетравити. Робітники плавом пливли в глибоку шахту, кліті так само хижо й нечутно виринали з чорної безодні, а темрява була така сама густа та глибока.

Етьєнові знов, як і тоді, на відвалі, засмоктало під серцем. Нащо змагатися? Цей головний штейгер відмовить йому так само, як і інші… І нараз якийсь невиразний жах обняв його, і він хутко подався геть. Зупинився він тільки перед будівлею, де містилися парові котли. Крізь широко розкриті двері видно було сім котлів з двома топками. Серед білої густої пари, що з свистом і шипінням рвалася геть, порався біля печі кочегар; піч пашіла так, що аж на порозі було гаряче стояти. Радий, що зможе трохи перегрітися, Етьєн хотів підійти ближче, але саме на цю хвилину йому заступив дорогу новий гурт вуглекопів, що простували до шахти. Це були Мае та Леваки. Попереду всіх ішла Катріна; у своєму шахтарському вбранні вона дуже скидалася на гарненького хлопчика; личко її було таке привітне, що Етьєна штовхнуло щось спробувати востаннє.

– Скажіть-но, товаришу, чи немає тут у вас якої роботи?

Вона здивовано глянула на нього, трохи налякана цим раптовим вигуком з пітьми. Мае, що йшов позаду, почув запитання і відповів сам:

– Ніякої роботи немає, нікого не треба.

Його зацікавив цей бідолашний безпритульний робітник, що вештався без роботи битими шляхами, і, відходячи, він промовив до своїх:

– От бачите! Кожного може таке спіткати. Не треба нарікати, поки ще робота є… Не всяк її має…

Гурт вуглекопів попростував далі й увійшов до барака – великого, недбало обштукатуреного приміщення. Уздовж його стін тяглися в ряд замкнені шафки. Посередині стояла залізна груба без дверцят; вона так пашіла і була так щільно набита розпаленим біложаристим вугіллям, що жарини розколювалися і випадали на земляну долівку. Тільки криваві відблиски полум'я в грубі освітлювали барак; вони танцювали по замащених стінах шаф і сягали аж попід почорнілу, закурену стелю.

Назустріч родині Мае з жаркого барака почувся вибух веселого реготу. Спиною до печі стояло зо три десятки робітників і з насолодою гріли плечі проти вогню. Шахтарі завжди заходили сюди набрати в своє заклякле тіло тепла й понести його з собою у вогкі підземні коридори. Але нині вранці в бараці було веселіше, ніж звичайно; робітники жартували з Мукетти, добродушної, дебелої вісімнадцятилітньої відкатниці з пишними грудьми та величезним задом, що розпирали їй куртку й штани. Вона жила в Рекійярі з своїм батьком, старим конюхом Муком, та братом Муке – відкатником; але вони працювали в різні зміни, тому Мукетта спускалася до копальні сама. Завжди – літом у пашні, зимою десь попід муром, вона тішилася коханням з котримось із своїх чергових кавалерів, які мінялися щотижня. Ніхто з шахтарів її не минав, і все обходилося мирно, по-товариському, без сварки. Якось Мукетті закинули, що вона залицяється до марш'єннського цвяхаря; вона страшенно розлютилась і почала кричати, що занадто себе для цього поважає і що дасть собі відтяти правицю, якщо хтось доведе, що бачив її з чужим хлопцем, бо вона, бач, водиться тільки з вуглекопами.

– То здорового Шаваля ти вже того… на виступці? – жартував один шахтар. – Узяла собі цього малюка? Мабуть, він до тебе драбину підставляє… Я бачив вас обох за Рекійяром. Він зліз на каменюку. Щоб я пропав, коли брешу!

– Ну, то що ж! – відповіла добродушно Мукетта. – Жалко тобі, чи що? Тебе ж не кликали підпихати.

Цей грубий, незлостивий жарт викликав новий вибух сміху; чоловіки трусилися з реготу; напівпопечені плечі їм аж ходором ходили; дівчина теж рвала собі боки й двиго-

тіла перед ними своїми понад міру, майже хворобливо опуклими наростами сала, що якось кумедно-спокусливо випиналися з-під її занадто вузького непристойного вбрання. Нараз регіт затих; Мукетта розказала Мае, що Флеранса, ота сама дебела Флеранса, більше не прийде на роботу: її знайшли вранці мертвою на ліжку; одні казали, що їй серце розірвалося, а інші запевняли, що тому винен літр ялівцевої горілки, яку вона буцімто духом хильнула. Мае засмутився: ото новий клопіт – втеряв одну з своїх відкатниць, і нікого немає замість неї! Вони працювали артіллю, їх було четверо вибійників: він, Захарі, Левак та Шаваль; і тепер за відкатницю залишалася сама лише Катріна, – звісно, робота підупаде. Раптом він скрикнув:

– Стривай! А де той чоловік, що питав допіру роботи?

Саме на цю мить Дансар проходив повз барак. Мае розповів йому все і попрохав дозволу взяти нового робітника, особливо натискаючи на те, що Компанія хоче замінити потроху відкатниць хлопцями, як це заведено вже в Анзені. Головний штейгер сперш усміхнувся, бо знав, що взагалі шахтарі не дуже вітали проект про заборону жінкам працювати під землею, – дбали-бо про те, щоб примістити своїх дочок, і дуже мало цікавилися питаннями моралі та гігієни. Нарешті після деякого вагання він згодився, але застеріг, що остаточний дозвіл залежатиме від інженера пана Негреля.

– Еге! Шукай вітра в полі! Мабуть, той чолов'яга вже почимчикував далі, – зауважив Захарі.

– Ні, – відповіла Катріна, – я бачила, як він зайшов погрітися до котельної.

– То біжи швидше, ледащо! – скрикнув Мае.

Дівчина швиденько побігла кликати нового робітника, а тим часом шахтарі, що грілися біля грубки, подалися до шахти й звільнили місце коло вогню новому гуртові. Не чекаючи на батька, Жанлен пішов по свою лампочку разом з Бебером, опецькуватим хлопчиськом, та з Лідією, щуплою десятилітньою дівчинкою. Голос Мукетти, що пішла попереду, долітав сюди з темних сходів; вона лаяла дітей паскудниками і хвалилася набити їм пики, якщо вони посміють її вщипнути.

Етьєн дійсно затримався коло парових котлів і розбалакався з кочегаром, що порався біля печей. Аж зашпори заходили від думки, що незабаром доведеться знову рушати в чорний морок ночі. Проте він уже лагодився йти, коли це нараз чиясь рука доторкнулася до його плеча:

– Ходіть, – сказала Катріна. – Там є дещо для вас.

Він спершу не зрозумів; а потім шалено зрадів і міцно стиснув дівчині обидві руки.

– Спасибі, товаришу… Ах, який же ви добрячий хлопчина!

Катріна засміялася, дивлячись на нього. Він подумав, що вона хлопець (вона була ще така тоненька, а волосся ж вона підтикала під чепчик), і це її смішило; з радощів він сміявся також, і обоє стояли так кілька хвилин у червоних відблисках полум'я, сміючись одне одному очима з почервонілими, розпаленими щоками.

Мае в бараці присів тим часом перед своєю шафою і помалу роззувався. Справу з Етьєном умент було полагоджено: він діставатиме тридцять су на день, робота тяжка, але не дуже мудра, він відразу потрапить. Вибійник порадив йому не роззуватися й позичив велику шкіряну шапку про всяк випадок, щоб захистити голову, хоч ані сам, ані діти його про те не дбали. Потім він витяг з шафки інструменти, де лежала також і лопатка покійної Флеранси. Замкнувши сабо, панчохи та Етьєнів клунок, Мае чогось раптом розсердився:

– Де ж це в бісового батька подівся цей клятий Шаваль? Мабуть, знову вовтузиться з якоюсь дівкою на купі каміння!.. Ми вже й так на півгодини спізнилися сьогодні.

Захарі та Левак спокійно гріли собі спини. Перший нарешті промовив:

– Ти чекаєш на Шаваля?.. Таж він прийшов раніше за нас, він допіру спустився в шахту.

– То чому ж ти мовчиш? Ходімо! Ходімо! Хутко!

Катріна гріла коло вогню свої закляклі руки, але мусила також приєднатися до гурту. Етьєн пустив її вперед, а сам пішов ззаду. Шахтарі подалися лабіринтом якихось покручених сходів та темних коридорів, і чути було тільки, як м'яко човгають по підлозі їх босі ноги, немовби всі були взуті в стоптані пантофлі. Нараз із темряви виринуло якесь ясно освітлене засклене приміщення; уздовж його стін на залізних поличках з гніздами мало не до самої стелі вишикувалися рядами сотні напередодні ще почищених та направлених лампочок Деві[3]; всі вони палали, мов свічки в сяючій каплиці.

Шахтарі підходили до віконця в дверях по лампочки; кожен брав лампочку з своїм номером, уважно оглядав і власноручно замикав її, а тим часом табельник, що сидів за столом, записував у реєстр годину спуску на роботу. Мае попрохав лампочку для свого нового відкатника. Відбулася друга перевірка: робітники проходили повз контролера, що пильно й уважно перевіряв, чи добре закрито лампочки.

– Собачий холод, – пробубоніла здригаючись Катріна.

Етьєн тільки хитнув головою. Вони стояли коло шахтового колодязя посеред величезної зали, де вільно гуляв скажений вітер. Етьєн не боявся; ні, він не полохливий, а проте якась неприємна тривога підступала йому до горла серед цього оглушливого гуркоту вагонеток, уривчастих сигнальних дзвінків, реву рупора та шалених помахів сталевих пасів, що їх невпинно розмотували й намотували барабани підйомної машини. Кліті, навантажені людьми, нечутно, мов той нічний хижак, то поринали в безодню, то виринали.

Надійшла їхня черга. Етьєнові було холодно, і він нервово мовчав. Захарі та Левак глузували з нього; вони сердилися на Мае, що той прийняв до їхнього гурту цього чужака; особливо був незадоволений Левак – він образився, що з ним не порадились. Катріна дуже зраділа, коли батько озвався до нового робітника:

– Гляньте, он там над кліттю парашут. Бачите ці залізні гаки; їх зроблено про всяк випадок, як, бува, обірветься кліть. Ну, та це трапляється не так часто… Так ось, кажу, шахтовий колодязь поділено дошками з верху до низу на три частини; посередині рухаються кліті; ліворуч драбини…

Мае нараз замовк, а потім почав ремствувати, хоч, правда, досить тихо й обережно.

– Чого це ми тут стовбичимо? Хіба можна так довго людей морозити?

Штейгер Рішомм у шкіряній шапці, з начепленою на неї лампочкою, почув його скаргу – він спускався також у шахту.

– Бережись! Стіни вуха мають, – пошепки перестеріг він Мае (він був сам із старих шахтарів і хоч підвищився на чині, а проте лишився добрим товаришем). – Потерпи трохи. Всіх відразу вирядити не можна. Диви! Ось уже й до нас дійшло. Гайда! Мостися вже з своїми.

І справді, оббита залізом кліть з дротяними ґратами з боків уже чекала на них. Мае, Захарі, Левак та Катріна розташувалися в нижній вагонетці; там було місця для п'ятьох, і Етьєн увійшов за ними; але як чоловіки поставали на кращі місця, то йому довелося примоститися щільно-щільно біля дівчини, і лікоть її болюче впився йому в живіт. Лампочка йому заважала, він не знав, куди її подіти; йому порадили причепити її до ґудзика на куртці; він того не почув і безпорадно не випускав лампочки з руки. Під ним і над ним людей напихали в кліті, заганяючи, мов худобу. Чому так довго не рушають? Що там знову сталося? Етьєнові здавалось, що він чекає без кінця-краю.

Нарешті кліть здригнулась, і все зникло. Етьєнові потемніло в очах, а з того, як почув він, що летить кудись сторчака, занудило. Це тривало лише кілька секунд, поки кліть спускалася повз обидва освітлені поверхи приймальної зали і цямрини йшли обертом у нього

[3] *Лампочка Деві* – безпечна лампочка з металевою сіткою для робіт у руднику, яку 1812 року сконструював Гемфрі Деві (1778—1829), англійський хімік і фізик.

перед очима. Але коли кліть пірнула в чорну безодню, він наче зомлів і перестав добре відчувати, де він і що з ним.

– От ми вже й рушили, – спокійно сказав Мае.

Всі почували себе гаразд, а Етьєн збентежено питав себе: спускається він чи підноситься вгору? Іноді, коли кліть летіла сторчма, не торкаючись бічних брусів, здавалося, що вона завмерла на одному місці, а коли випадково здригалась або підскакувала, його охоплював холодний жах, що ось-ось зараз станеться катастрофа.

Крізь залізну решітку, що до неї Етьєн притулився лицем, він не міг гаразд розгледіти стіни в шахтовому колодязі. Тьмяне полум'я лампочок ледве-ледве освітлювало людські тіла, що збилися докупи у нижній кліті, і тільки відкрита лампочка штейгера, що примостився в сусідній вагонетці, сяяла, мов маяк.

– У цьому місці діаметр колодязя чотири метри, – навчав Етьєна Мае. – Обшивку треба було б полагодити – вода просочується з усіх шпарок… Е!.. Ми якраз проїздимо, – чуєте?

Етьєн саме почав дивуватися: десь близько ніби падав дощ. Допіру кілька важких крапель скотилося на дах кліті, як перед зливою; вода капотіла, дзюрчала, починався справжній потоп. Мабуть, у даху кліті була дірка, бо нараз цівка води потекла по його спині, і він аж затремтів з холоду. Холод пронизував до кісток; вони спускалися в якусь чорну, вогку безодню; нараз перед очима в них блискавицею промайнула освітлена печера, в якій рухалися людські постаті, і за мить вони вже знову летіли стрімголов у темну безвість.

– Це перший поверх, – пояснював Мае. – Тепер ми спустилися вже на триста двадцять метрів… Гляньте, як швидко летимо.

Він підняв лампочку і освітив один з бічних брусів, який вибігав, мов рейка з-під поїзда, що мчить повним ходом, і більше Етьєн нічого не бачив, – морок був густий і бездонний. Блискавицею промайнули ще три поверхи. Ливний дощ краяв темряву.

– Яка глибочінь, – прошепотів Етьєн.

Йому здавалося, що він летить униз вже кілька годин; стояти було незручно, ноги заклякли, та ще й лікоть Катріни немилосердно тиснув йому в бік, але він не смів поворухнутись. Вона мовчала; Етьєн тільки відчував тепло її тіла, що зогрівало його. Нарешті кліть зупинилася. Почувши, що вона пролетіла п'ятсот п'ятдесят чотири метри рівно за одну хвилину, Етьєн безмірно здивувався. Від почуття, що кліть спинилася, що під ногами в нього знову твердий грунт, йому відразу мов світ розв'язався, і він весело спитав Катріну, звертаючись до неї на «ти»:

– Що там у тебе під шкірою, що ти такий теплий?.. Я почуваю твій лікоть ще й досі в себе в животі.

Дівчина зареготалась і собі. Ну, та й дурний же він; невже ще й досі вважає її за хлопця? Полуда йому на очі сіла, чи що?

– Мій лікоть, напевно, у тебе в оці, – відповіла вона серед вибуху загального реготу, що дуже здивував Етьєна, але нічого йому не пояснив.

Шахтарі вийшли з кліті й подалися через простору, видовбану в землі залу з темним кам'яним склепінням, освітлену трьома яскравими лампами. Вантажники похапцем котили повні вагонетки по чавуновій підлозі. Від сирих стін тхнуло льохом; з сусідньої стайні часом вривався струмінь парного, прілого повітря. В глибині чорніли роззявлені пащі чотирьох бічних галерей.

– Сюди, – звернувся до Етьєна Мае. – Ви ще не на місці, нам ще треба пройти два кілометри з гаком.

Групи робітників розходились у різні боки, зникали в глибині цих чорних дірок. Кільканадцять вуглекопів подалися ліворуч; Етьєн ішов останній за Мае, а Катріна, Захарі та Левак попереду. Вони все йшли та йшли, один за одним, мовчки, все далі й далі, поблискуючи тьмяними вогниками своїх лампочок. Етьєн спотикався на кожнім кроці й чіплявся

черевиками за рейки. Незабаром він почав стурбовано прислухатися: здалеку, десь із глибини, стугоніло щось, мов із надр землі насовувалася на них буря. Може, це був землетрус, і важенний шар землі, що відділяє їх від поверхні, розчавить їх своєю масою? Нараз із темряви виринула пляма світла, і штрек здригнувся; шахтарі притиснулися щільно до стіни; повз них повагом пройшов дебелий білий кінь, тягнучи за собою цілу валку вагонеток. На передній з віжками в руках сидів Бебер; позаду, підпираючи останню вагонетку, біг босоніж Жанлен.

Валка проїхала, і шахтарі рушили. Трохи далі на перехресті виринули дві нові галереї; тут їхній гурт знову поділився; вуглекопи розходилися потроху по всіх закутках шахти. Від цього місця почали зустрічатися дерев'яні підпірки; дубові крокви й стовпи підпирали стелю; стіни крихкої породи були обшиті дошками, а крізь щілини поблискувала слюда та червоніли бурі маси пісковика. Валки порожніх і навантажених вагонеток ненастанно виринали з темряви, з гуркотом проходили повз них, наганяли одна одну, зустрічалися й знову зникали в темряві; коні сунули повз них, мов примари. Трохи далі шлях роздвоювався; здавалося, тут задрімала чорна гадюка, – то спинилася валка; кінь сопів, він зовсім злився з темрявою, і тулуб його здавався брилою, що впала із стелі. Раз у раз відчинялися й повільно зачинялися вентиляційні двері. Дедалі галерея вужчала, нерівна стеля нависала щоразу нижче, і треба було нахилятися, щоб не покалічити голову.

Етьєн боляче забився, – якби не шкіряна шапка, був би розколов собі черепа. Напружено стежив він за кожним рухом темного силуету Мае, що йшов перед ним, виступаючи на освітленому лампочками жовтуватому тлі; ніхто з шахтарів не забився, – мабуть, добре знали, де є яка вибоїна, який вузлуватий зруб чи прискалка. Етьєнові ноги вгрузали в мокрий глеюватий ґрунт; доводилося хлюпати в темряві навмання по калюжах. Найбільше дивували його раптові зміни температури. На дні в шахтовому колодязі було холоднувато, в головному штреку, кудою припливала в усі галереї шахти течія свіжого повітря, дмухав крижаний вітер, бився, мов той птах, між вузьких стін і часами переходив у справжній борвій; але в бічних галереях, куди свіже повітря прибувало дуже помалу, тільки крізь вентилятори, було зовсім тихо і що далі, то спека й важка, мов олово, задуха зростали.

Мае мовчав. Тільки звернувши праворуч, у нову галерею, він, не обертаючись, сказав Етьєнові:

– Гійомова жила.

Тут вони мали працювати. Етьєн ступив зопалу вперед і боляче вдарився головою та ліктями об склепіння. Похила стеля спускалася так низько, що місцями на протязі двадцятьох або тридцятьох метрів йому доводилося йти, зігнувшись удвоє. Вода сягала до кісточок. Так вони пройшли двісті метрів, і раптом Левак, Захарі і Катріна зникли з-перед очей в Етьєна, мов вилетіли крізь вузеньку розколину в склепінні.

– Тепер подряпаємось угору, – сказав Мае. – Почепіть лампочку на ґудзика і лізьте, чіпляйтеся за риштування.

За цим словом він також зник. Етьєн мусив поспішати за ним. Ця розколина в жилі правила за прохід для шахтарів, через неї можна було потрапити в усі бічні штольні. Розколина була не ширша за вугільний пласт, ледве-ледве шістдесят сантиметрів завширшки. Дарма що Етьєн був сухорлявий, він посувався помалу й незграбно, марно витрачав енергію, болісно напружував м'язи і робив силу зайвих рухів, прихилявся, викривлявся, чіпляючись пальцями за дошки.

Вони пролізли так п'ятнадцять метрів; звідси починалася перша бічна галерея; але треба було дряпатися ще вище, бо вибій Мае та його товаришів лежав аж у шостій галереї, у так званому «пеклі». Штольні проходили одна над одною, приблизно через кожні п'ятнадцять метрів. Етьєнові здавалося, що цій розколині кінця-краю не буде; з спини та з грудей йому мов уся шкіра облізла; він хрипів так важко, наче підземне каміння навалилося на нього всім своїм тягарем і розтрощило йому кістки… Подряпані руки щеміли, побиті ноги

нили, а головне – бракувало повітря, так бракувало, що здавалося, наче ось-ось шкіра трісне й бризне кров. В одній штольні він угледів невиразні постаті двох скорчених істот – одну щуплу, другу гладку; то були Лідія й Мукетта, що прийшли раніше і вже штовхали перед себе навантажені вагонетки. А йому треба було видряпатися ще на дві галереї вище! Піт сліпив йому очі, він знемагав і вже не гадав наздогнати товаришів, що посувалися зовсім легко й плавно, ледве торкаючись тілом стін.

– Сміливіш, – уже кінець! – донісся до нього згори бадьорий голос Катріни.

Та коли він уже й справді дістався до місця роботи, інший голос закричав з глибини штольні:

– Сто чортів! Де це ви в дідька забарилися? Я з Монсу аж два кілометри піхотою тьопав, а проте випередив вас!

Це сварився Шаваль, високий худий хлопець на двадцять п'ять років, костистий, з важкими рисами обличчя. Він злостився через те, що його примусили чекати. Побачивши Етьєна, він запитав, здивовано знизуючи плечима:

– А це що таке?

І коли Мае пояснив йому, в чому річ, він процідив крізь зуби:

– То це вже хлопці починають у дівок хліб відбивати!

Обидва глянули один на одного; в їхніх очах спалахнула та інстинктивна несвідома ненависть, що народжується несподівано, раптом. Етьєн відчув, що його ображено, перш ніж зрозумів значення слів.

Усе стихло; шахтарі мовчки взялися до роботи. Галереї потроху залюднилися з верху до низу, і в кожному ярусі, в кінці кожної штольні закипіла робота. Несита шахта проковтнула свою щоденну пайку людського тіла – мало не сім сотень робітників. Вони ворушилися, грабались у цьому велетенському муравищі, свердлили його стіни й точили їх, мов шашіль трухляве дерево. І серед цієї важкої тиші, під незмірним тягарем землі, припавши вухом до скелі, можна було б почути, як заклопотано шамотять під землею ці люди-комахи, як з тихим посвистом звиваються то вгору, то вниз по линвах кліті з вугіллям, як цокають кайла, впиваючись у непохитні поклади кам'яного вугілля в найглибших глибинах підземних галерей.

Випадково повернувшись, Етьєн опинився знову близько-близько біля Катріни. На цей раз він відчув ніжну округлість її молоденьких грудей і раптом зрозумів, звідки бралося те тепло, що так проймало всю його істоту.

– То ти – дівчина? – здивовано промовив він.

– Авжеж… Довго ж ти приглядався! – весело, не почервонівши, відказала вона.

IV

Четверо вибійників простяглись один над одним на прискалках пласта. Відділяли їх причеплені на гаках дошки, куди мало скочуватися видовбане вугілля. На кожного припадала площа чотири метри завдовжки й п'ятдесят сантиметрів завширшки. Було так тісно, що низька стеля й вузькі стіни наче сплющували людину зовсім. Пересовувалися на ліктях та на колінах – не можна було повернутися, щоб не покалічити плечей; працювали лежма, упершись боком у землю й вигнувши шию, із задертими над головами кайлами на коротких держалнах.

Внизу примостився Захарі, Левак з Шавалем розташувалися над ним, а на саму гору заліз Мае.

Передусім вибійник підбивав пласт вугілля знизу, потім робив дві бічні борозни, забивав залізного клинка вгору, і тільки тоді брила відколювалася. Вугілля було масне, брили кришилися на грудки, а ті скочувалися вниз по тілу вибійника. Потроху на дошці нагромад-

жувалися аж до самої стелі купи цих уламків, і людина зовсім зникала за ними; здавалося, що її живцем замуровано в цій чорній печері.

Найгірше мучився Мае. Вгорі спека доходила тридцяти п'яти градусів, свіже повітря зовсім сюди не прибувало, несила було терпіти вбивчу задуху. Щоб видніше було працювати, Мае причепив лампочку на цвях над самою головою; лампочка нестерпуче пекла його голову, і в нього було таке почуття, мов уся кров займається в жилах. Але найдужче дошкуляла йому вода. Просто над ним, над самим його обличчям, із скелі дзюрчала тоненька цівка, і краплі невпинно падали й падали з якоюсь упертою ритмічністю на одне місце. Він даремно крутив головою і закидав її назад: вода била йому в обличчя, капотіла й падала без упину. За чверть години він увесь промок, упрів і почав парувати, мов допіру виварене шмаття. Зараз одна крапля настирливо в'їдалася йому в око. Він кляв її, але не хотів кидати роботи і так завзято цокав своїм кайлом, що від могутніх його ударів усе тіло йому здригалося. Лежачи між вузьких стін печери, він скидався на кузку, що залізла в книжку: книжку закриють, і від кузки тільки мокре зостанеться.

Ніхто не перемовився й словом, і чути було тільки нерівне, немов якесь далеке й невиразне цокання металевих клинків. Удари падали уривчасто й приглушено, і в мертвому повітрі від них не йшла луна. Густа темрява здавалася ще чорнішою від летючого вугляного пороху та від газів, що притискали повіки й сліпили очі. Червоні вогники лампочок ледве блимали з-за металевих сіток. Нічого не можна було розглядіти; вузька розколина роззявила своє чорне жерло, мов широкий похилий димар, де зібралося сажі за добрий десяток зим. Глибоко в ній ворушилися якісь примарні постаті; в тьмяному світлі часом зненацька виступала з темряви округла лінія стегон, вузлувата рука, скуйовджена, чорна, страшна, мов у душогуба, голова.

Відколюючись від стіни, уламок вугілля прорізував кришталевим блиском своїх граней темряву, і за мить усе знову поринало в чорний морок. У нерухомій, гнітючій тиші тільки важко й глухо гупали кайла, із свистом виривалося з грудей хрипке уривчасте дихання та прокльони на втому й задуху, і невпинно падали краплі з підземних джерел.

Захарі не виспався; від учорашньої гульні йому обважніли руки, і незабаром він покинув роботу: треба, мовляв, укріпити галерею. Ця робота не потребувала такого напруження: він міг працювати і одночасно тихо насвистувати, замислено втопивши очі в темряву. За їхніми спинами чорніла вже видовбана в пласті печера зо три метри завдовжки, а вони ще й досі не зібралися підперти склепіння, – нехтували небезпекою, шкодували час.

– Гей, паничу! Принеси-но мені кілька брусів! – гукнув Захарі на Етьєна.

Катріна саме вчила того орудувати лопаткою, але він слухняно відійшов від неї й почав подавати вибійникові дерево, якого тут ще від суботи трохи залишилося.

Щоранку до шахти спускали вже готові, обтесані дошки, відповідні до височини кожного шару вугілля.

– Та ворушись-бо швидше в дідька! – гукнув Захарі, бачачи, як незграбно пробирається новий відкатник з оберемком дубових брусів між купами вугілля.

Своїм кайлом Захарі робив одну зарубку в стелі, а другу в стіні; потім просував туди з двох кінців деревини і таким способом підпирав склепіння. Після півдня ремонтні робітники розчищали галерею і засипали землею й закладали деревом усі повидовбувані шари жили, залишаючи лише вільні ходи для вагонеток.

Мае перестав охкати: нарешті йому пощастило відбити свою брилу вугілля. Обтерши рукавом мокре, спітніле обличчя, він стурбовано озирнувся на Захарі.

– Кинь, покинь-бо, – сказав Мае. – Оглянемо опісля, як поснідаємо… Краще йди працювати, коли хочеш виробити норму.

– Та земля ж тут починає осідати, – відповів хлопець. – Бач, яка щілина, ще, чого доброго, завалиться.

Батько знизав плечима. Таке! Завалиться! Хіба це їм первина? Якось там буде! Кінець кінцем він розсердився і послав сина у глиб штольні.

А втім, усі потроху покинули робити. Левак лежав на спині, роздивляючись свою ліву руку: згори звалилася грудка пісковика, покалічила йому пальці, і він лаявся. Шавалеві урвався терпець, він здер із себе сорочку і лежав голий по пояс, щоб не так було душно. Вони були вже всі присипані тонким чорним порохом, порох мішався з потом, збігав по щоках брудними цівками й патьоками. Мае перший взявся знову до роботи, але почав на цей раз довбати нижче. Крапля падала йому тепер на чоло, але так настирливо й уперто, мов завзялася йому дірку в черепі продовбати.

– Не вважай на них, вони завжди гарчать, – пояснила Етьєнові Катріна й почала люб'язно навчати його далі: навантажені вагонетки приставляють нагору безпосередньо з копалень; кожну вагонетку позначено спеціальним жетоном; приймальник робить їм облік і записує кожну на рахунок певної артілі. Тому їх треба навантажувати дуже повно і накладати тільки чисте вугілля, а ні, то в приймальній можуть забракувати цілу вагонетку.

Етьєнові очі вже звикли до темряви, і він пильно дивився на дівчину; порох ще не вкрив її безкровного обличчя, і воно було зовсім бліде. Етьєн питав себе, скільки їй років; вона була така щупленька, що їй можна було дати щонайбільше дванадцять. Проте ця дівчина з її хлоп'ячими манерами та наївною безсоромністю, з якої він навіть ніяковів, була, мабуть, трохи старша; вона йому не подобалась; її бліде, мов у арлекіна, обличчя, стиснене на скронях чепчиком, здавалося йому занадто задьористим. Але його дивувала велика нервова сила та проворність цієї дитини. Катріна навантажувала свою вагонетку швидше за нього; і лопатка в її руках рухалася якось особливо ритмічно та спритно. Накидавши вугілля, вона одним потужним натиском зрушувала з місця свою вагонетку й просовувала її аж до похилого бічного штреку, не спотикаючись, проходячи вільно, ніде не зачіпляючись під низьким навислим склепінням. А він, навпаки, геть зовсім знесилів; вагонетка його щоразу скочувалася з рейок, і він впадав у розпач.

Та й справді, ця підземна дорога була незручна. Від того місця, де працювали вибійники, до похилої галереї було добрих шістдесят метрів. Копачі ще не встигли розширити її, і просто ніде було повернутись, а стеля, нерівна, вся у прискалках та вибоїнах, спускалася так низько, що подекуди ледве-ледве проходила вагонетка; відкатникові доводилося згинатися дугою і підштовхувати її навколішках, щоб не розбити собі голови. До того ще почорнілі підпірки потріскалися в багатьох місцях, похилились і підгнили, мов ті трухляві милиці. Треба було проходити дуже обережно, щоб не покалічитись.

Подекуди чорна маса склепіння осіла й навалила на грубезні дубові колоди, що потріскалися під її тягарем; у цих місцях доводилося плазувати на животі, щохвилини боятися, що земля ось-ось завалиться й розтрощить.

– Знову! – засміялася Катріна.

Етьєнова вагонетка з'їхала з рейок у найтяжчому місці проходу. Він ніяк не міг навчитися котити її просто перед себе по цих рейках, що зовсім вгрузли в мокрий ґрунт; він лаявся, лютував, сердито сіпав коліщата, але ж ніяк не міг, незважаючи на неймовірні зусилля, поставити її на місце.

– Стривай лишень, – сказала дівчина. – Як ти будеш сердитися, то вона тобі ніколи не поїде.

Катріна підлізла під вагонетку, підважила її спиною і легко поставила її на рейки, – а в тій вагонетці було сімсот кілограмів. Здивований, засоромлений Етьєн промимрив щось, прохаючи пробачення.

Катріна показала йому, як розставляти ноги, щоб краще впиратися ступнями в підпірки, що стояли по обидва боки галереї. Тулуб треба перехиляти наперед, руки випростувати і пхати вагонетку, напружуючи щосили м'язи плечей та стегон. Під час однієї з таких

мандрівок Етьєн подався за дівчиною, що йшла попереду, і бачив, як вона посувалася, зігнувши дугою все тіло і спустивши так низько руки, ніби лізла на чотирьох лапах – чисто тобі якесь маленьке циркове звірятко. Піт їй котився з чола, суглоби хрустіли, вона ледве зводила дух, але не нарікала і спокійно робила своє діло, наче цим нещасним від колиски споконвіку заведено жити, отак скарлючившись удвоє.

Етьєн ніяк не потрапляв робити так, як вона; черевики йому заважали, викривлена спина нила. Це була така мука, такий нестерпний жах, що він падав від часу до часу навколішки, щоб хоч на мить випростатися, віддихнути. Етьєн довіз нарешті свій вантаж до похилого штреку, куди виходили всі бічні галереї, і тут почалася нова складна наука. Катріна вчила його, як чіпляти вагонетки до приладу, що спускав та підіймав їх. Приладом керували хлоп'ята дванадцяти-п'ятнадцяти років; один стояв угорі, другий унизу; один спускав, другий приймав вагонетки. Ці малі шибеники перегукувалися весь час сороміцькими словами, і, щоб їх перекричати й нагнати до роботи, треба було лаятися ще дужче. Коли вниз підвозили порожню вагонетку, приймальник сигналізував нагору; тоді відкатниця чіпляла свою навантажену вагонетку до приладу; другий хлопець пускав гальмо, і вантаж котився вниз, підіймаючи силою своєї ваги порожню вагонетку вгору. А внизу, де починалася похила галерея, з навантажених вагонеток складалися цілі валки, і коні тягли вже їх звідси до підйомної машини.

– Гей, огирі! – гукнула Катріна в укріплену балками галерею метрів із сто завдовжки, і голос її пролунав, мов з велетенського рупора.

Підручні, мабуть, відпочивали, бо ніхто не відповів. По всіх галереях рух вагонеток відразу спинився.

– Один уже десь, напевно, на Мукетті, – пролунав серед загальної тиші тоненький дівчачий голосок.

Вибух дзвінкого реготу відповів їй, відкатниці аж боки собі рвали.

– Хто то? – спитав Етьєн.

Катріна пояснила йому, що то мала Лідія, бувале дівча, що вправлялося з своєю вагонеткою не гірше від дорослої жінки, дарма що рученята як у ляльки. Ну, а Мукетта!.. То не диво, – вона здатна вовтузитися з обома хлопцями водночас.

Приймальник нарешті озвався. Він гукав щосили на відкатниць, щоб швидше спускали вагонетки: мабуть, десь близько проходив штейгер. За хвилю по всіх поверхах знову вже гуркотіли коліщата, дзвінко гукали підручні хлопчики в похилій галереї, важко відсапувалися відкатниці, паруючи, мов перевантажені кобили. Шахта дихала чимсь первісним, звірячим… і в кожного шахтаря прокидалося раптове сліпе бажання самця, коли він зустрічав на дорозі ці зігнуті жіночі постаті, що рачкували за своїми вагонетками у вузьких чоловічих штанях, з напруженими випнутими стегнами.

Повертаючись від похилої галереї назад до забою, Етьєн щоразу потрапляв там у нестерпну задуху, чув уривчасті, глухі удари кайла та важкі зітхання вибійників, що, знемагаючи, вперто робили свою роботу.

Всі четверо лежали тепер голі, від голови до п'ят вимазані вугіллям, злившися з чорною масою. Якось на дошці в Мае набралося стільки вугілля, що воно мало не задушило його в тій норі, – довелося скидати дошку з гаків, щоб вугілля могло скотитися вниз. Захарі з Леваком кляли свій шар: щодня він усе твердішав. Жодного су не виробиш з такою породою!

Шаваль перевертався з боку на бік, з хвилину відсапувався, лежачи на спині, й починав тоді сікатися до Етьєна, – його дратувала сама особа нового відкатника.

– Ото ще гад! Сили менше, як у дівки!.. Працює, мов три дні хліба не їв! Та чи ж будеш ти, нарешті, навантажувати як слід свою вагонетку? Ручок шкода? Га? А сто чортів! Пам'ятай! Я в тебе десять су заберу, як через тебе нам хоч одну вагонетку забракують.

Етьєн стримував себе і не хотів відповідати; він ще й досі страшенно радів, що дістав роботу, хоч яка каторжна вона була, і залюбки скорявся перед суворою ієрархією праці та брутальністю старшого робітника. Проте покривавлені ноги не слухали вже його, руки зводили корчі, поперек мов залізним обручем оперезало. На щастя, вже була десята година, і Мае сказав, що час снідати.

Мае мав годинника, але навіть не глянув на нього. На дні цієї темної, як ніч, печери він ніколи не помилявся й на п'ять хвилин. Вибійники знову поодягали сорочки та куртки, повилазили з своїх дірок і посідали напочіпки, притиснувши лікті й підпираючи п'ятами зад. Таке положення настільки шахтарям звичне, що навіть поза копальнею вони можуть сидіти так, обходячись любісінько без каменя чи колоди. Усі повитягали свої сніданки і взялися до них, поволі відкушуючи шмат за шматом, перекидаючись словом-другим про сьогоднішню роботу. Катріна їла стоячи; трохи згодом вона підійшла до Етьєна, що простягся трохи далі поміж рейками, приткнувшися до балок. Тут було більш-менш сухо.

– Ти не їси? – спитала вона, уминаючи свій хліб, але в ту ж мить збагнула, що хлопець тинявся цілу ніч без грошей в кишені і, може, й без шматка хліба. – Хочеш, я поділюся з тобою?

Він відмовився, запевняючи, що не голодний, але голос його аж тремтів, так йому зводило в порожньому шлунку.

– Може, гидуєш? Постривай! Я кусала тільки з того боку, а тобі дам ось з цього, – сказала вона весело і вже переломила надвоє свій хліб.

Беручи хліб, хлопець ледве стримував себе, щоб не проковтнути його відразу, і навіть притиснув руки до стегон, щоб Катріна не помітила, як вони йому тремтять. Просто, по-товариському простяглася вона на животі поруч нього, спершись підборіддям на одну руку, а в другій тримаючи свій окрайчик хліба. Вона їла помалу, поважно. Світло лампочок, що стояли між ними, падало на них.

Кілька секунд Катріна дивилася мовчки на Етьєна. Цей чорновусий хлопець з тонкими рисами обличчя, мабуть, здавався їй гарним, і вона несвідомо задоволено всміхалася.

– То ти, кажеш, механік, і тебе прогнали з залізниці… За що?

– За те, що я дав ляпаса начальникові.

Вона остовпіла: це було щось цілком незрозуміле для її пасивної психології, психології спадкової вікової покори, що ввійшла з діда-прадіда в її кров.

– Треба сказати, що я був тоді п'яний, – провадив він, – а коли я вип'ю, то зразу скаженію, мене пориває тоді пожерти себе самого, пожерти всіх… Досить мені випити дві малесенькі чарочки, і відразу в мене прокидається бажання зжерти людину… А після того я ходжу два дні зовсім хворий.

– Пиячити не слід, – поважно зауважила Катріна.

– Еге, не журись, я себе знаю!

Він хитнув головою. Так, він ненавидів горілку всією ненавистю останнього нащадка роду п'яниць, що цілою своєю істотою відчуває на собі це жахливе тавро своїх скалічених, отруєних алкоголем предків; одна крапля горілки була йому гірша за отруту.

– Матері шкода… тільки тому й жаль бере, що мене викинули на вулицю, – промовив він, проковтнувши кусень хліба. – Матері не з медом живеться, і я посилав їй коли-не-коли трошки грошей.

– А де живе твоя мати?

– У Парижі… на вулиці Гут-д'Ор… Вона праля.

Етьєн замовк.

Коли він згадував про це, в його чорних очах відразу ставав туман; у ці хвилини жахлива думка про непевне майбутнє опанувала його, бо, загалом кажучи, він – дужий, здоровий, молодий – рідко зазирав у будучину. Він уп'яв очі в чорний морок копальні і лежав так

мовчки кілька хвилин. Чомусь тут, у цій темній задусі, під незмірним тягарем землі, перед ним промайнуло його дитинство… Тоді ще вродлива й бадьора мати… Батько був покинув її, а потім, коли вона стала жити з другим, знову вернувся до неї. Етьєн згадував її життя з тими двома чоловіками, як знущалися вони з неї, як з ними вона пиячила й барложилася по канавах, в багні, заливаючи очі горілкою. Він пригадав з найменшими дрібницями ту вуличку, де жили вони, купи брудного шмаття посеред пральні, несусвітне пияцтво, квартиру, що просмерділася алкоголем, ляпаси, що від них аж щелепи тріщали.

– А тепер, – промовив він тихо, – на мої тридцять су я їй багато гостинців не надаюся… Пропаде вона десь з голоду, знаю…

І, знизавши безнадійно плечима, він відкусив шматок хліба.

– Хочеш пити? – спитала Катріна, відтикаючи свою фляжку. – Це кава! Не бійся, вона тобі не завадить… Треба запити, а то сухим можна й удавитися.

Етьєн рішуче відмовився: досить вже й того, що він забрав у дівчини половину її сніданку. Але вона щиро змагалася з ним і хотіла його все-таки переконати.

– Гаразд! То я вип'ю перша, коли ти вже такий чемний… – сказала вона. – А тепер ти вже не можеш відмовитись, – це було б просто гидко з твого боку.

Катріна простягла йому свою фляжку; Етьєн побачив тоді зовсім близько від себе цю дівчину; вона стояла тепер навколішках, і світло від двох лампочок падало просто на неї. Чому вона здалася йому спершу негарною? Тепер, коли її личко припало чорним, дрібним вугляним порохом, вона видалася йому дивно принадною. Як сніг білі, її зуби аж блищали, відтіняючи темне обличчя, зеленкуваті очі здавалися більшими й глибшими, і в них, мов у кицьки в очах, перебігали якісь іскорки. Пасмо рудого волосся, що вибилося з-під чепчика, лоскотало її за вухом, і вона весело сміялася. Вона вже не здавалася йому такою малолітньою, – їй могло бути навіть років чотирнадцять.

– Хіба щоб зробити тобі приємність, – відповів Етьєн, сьорбнувши трохи кави, і віддав їй фляжку.

Катріна сьорбнула й собі і примусила його випити ще, щоб було «нарівно», як вона казала. Вони пили й тішилися: їх смішила ця процедура напування – тоненька шийка фляжки так кумедно переходила від рота до рота.

Раптом Етьєнові непереможно захотілося схопити в обійми цю дівчину й поцілувати її в губи, в ці повні блідо-рожеві губи, що здавалися свіжішими на тлі присипаного чорним порохом обличчя і щораз дужче вабили й спокушали його. Але він не наважувався і ніяковів, не знаючи, як приступитися до порядної дівчини-робітниці, що жила ще в родині з батьками, бо ж досі у Ліллі йому доводилося мати справу лише з повіями.

– Тобі вже, мабуть, є чотирнадцять? – спитав він, знову беручися до свого хліба.

Вона здивувалася, мало не розсердилась.

– Як то чотирнадцять! Та мені вже цілих п'ятнадцять!.. Так, я не дуже висока на зріст, але ж у нас дівчата ростуть взагалі помалу.

Етьєн її розпитував, і Катріна розповідала йому все без зухвальства, але й не соромлячись. Вона знала все. Для неї не було жодної таємниці щодо взаємин чоловіка і жінки, а проте він відчував, що тілом і душею вона ще дівчина, дитина, що розвиток її затримали нездорові умови, в яких їй доводилося жити: повсякденна втома та важке повітря. Коли він завів розмову про Мукетту, навмисне, щоб засоромити її, Катріна почала розповідати йому жахливі речі, але цілком спокійно, весело регочучись. Еге, Мукетта зух-баба, у бувальцях бувала! А коли Етьєн спитав її, чи немає в неї самої коханця, Катріна, жартуючи, відповіла, що не хоче чинити прикрості матері, але колись однаково це станеться. Плечі її зігнулись, вона здригалася в своїй змокрілій від поту одежі й дивилася покірно та ніжно, готова на те, щоб покоритися обставинам і людям.

– Коли жити отак разом, укупі, то полюбовників довго шукати не доводиться. Правда?

– Авжеж.

– І потім, це ж нікому не вадить… Кюре нічого про це не кажуть.

– Е, кюре – то пусте! Начхати мені на нього!.. Але в нас тут є Чорний чоловік.

– Який це Чорний чоловік?

– Старий шахтар, що навертається до шахти і скручує в'язи розпусним дівчатам.

Він здивовано глянув на неї, – чи не глузує вона з нього часом?

– Невже ти віриш цій дурниці? То ти так-таки нічого й не знаєш?

– Чи ба! Я письменна. Вмію читати й писати… І це нам часто стає в пригоді; а коли тато й мама були малі, їх цього не вчили.

Вона таки й справді дуже гарненька. І Етьєн вирішив, – тільки-но скінчить вона снідати, він обійме її і поцілує просто в її повні рожеві губи. Етьєн був соромливий, думка про насильство стискала йому горло. Це хлоп'яче вбрання, ці куртка й штани на її дівочому тілі розпаляли і разом з тим стримували його. Він проковтнув останній шматок, випив з фляжки і віддав її Катріні, щоб вона допила. Надійшла слушна хвилина; неспокійно кинув він оком на шахтарів, що сиділи осторонь, – коли це раптом якась тінь виринула з глибини галереї і заступила прохід. Шаваль уже кілька хвилин дивився на них здалеку. Він підійшов ближче і озирнувся, щоб упевнитися, що Мае його звідси не бачить; Катріна сиділа на землі; Шаваль схопив її за плечі, перекинув її голову назад і впився в губи брутальним поцілунком. Він зробив це цілком спокійно, вдаючи, що не звертає жодної уваги на Етьєна. У цьому поцілункові почувалося право власника, якийсь ревнивий порив. Дівчина обурилась.

– Пусти мене, чуєш!

Шаваль не випускав її голови і вдивлявся їй глибоко в вічі. Його вогненно-руді вуса й борідка палахкотіли на чорному обличчі з довгим, великим носом, як дзьоб у орла. Нарешті він випустив її і мовчки подався назад.

Холодний дрож перебіг в Етьєна поза плечима. Який він дурний, нащо було чекати! Тепер він її вже не поцілує, ні, нізащо; хай вона не подумає, що він хоче зробити так само, як і той. Самолюбство його було боляче вражене, йому було справді тяжко.

– Нащо ти збрехала? – тихо спитав він. – Це твій коханець?

– Та ні, їй-богу! – скрикнула вона. – У мене з ним нічого такого немає. То він іноді жартома підійде… Він навіть не тутешній. З Па-де-Кале приїхав тільки шість місяців тому.

Обоє підвелися: треба було братися до роботи. Катріна почувала, що Етьєн відразу став якийсь чужий, холодний, і це її засмутило. Він здавався їй багато гарнішим за Шаваля… Може, вона справді вибрала б його… Їй хотілося сказати Етьєнові щось приємне, але не вміла. Помітивши, як він здивовано дивиться на свою лампочку, Катріна спробувала хоч розважити його; полум'я було зовсім синє з білою смужкою навколо, і він не розумів, що це таке.

– Ходи, я тобі щось покажу, – сказала вона ласкаво тихим голосом.

Вона повела Етьєна в глиб забою і показала йому розколину в шарі вугілля, звідки виривався якийсь тихий дивний звук, мов пташиний посвист.

– Просунь туди руку! Почуваєш, як там дме?.. Це рудниковий газ.

Етьєн остовпів. Невже цей тоненький струмінь і є те страховище, що вмить може висадити їх усіх у повітря? Катріна засміялась і сказала, що сьогодні газу більше, ніж звичайно, бо полум'я в лампочках дуже синє.

– Чи довго ви баляси точитимите, ледацюги! – сердито гукнув Мае.

Катріна з Етьєном слухняно взялися до роботи, і знову почалося те саме: мало не плазом, з нахиленими спинами під низьким навислим склепінням вони покотили до похилої галереї свої навантажені вагонетки. За другим разом вони вже обливалися потом, і суглоби їм аж хрустіли.

У шахті вибійники стали також до роботи. Вони часто снідали похапцем, щоб не застудитися; і їхні бутерброди, що вони їх пожадливо глитали мовчки, далеко від сонячного світла, залягали їм оловом у шлунок. Тепер, щоб навантажити якнайбільше вагонеток, вони з подвійною силою цокали й цокали своїми кайлами. Напружена гонитва за мізерним тяжким заробітком, що поглинала всі їхні

думки, почалася, і вони перестали помічати, як дзюрчить вода, від якої набрякало їхнє тіло, не почували, як мліють їм руки й ноги, не почували задухи чорних сутінок, де вони марніли й блідли, мов рослини в льоху. Дедалі повітря ставало важче і нагрівалося від чадних лампочок та видихів людських грудей; від отруйного задушного газу, що туманив очі, мов павутинням спирало дух, бо свіжого повітря напускали сюди тільки вночі…

Розпалені груди ледве здіймалися, а шахтарі, мов ті кроти, зарившися в темні нори, глибоко в землі невпинно цокали й цокали своїми кайлами.

V

Не дивлячись на годинника, що лишився в куртці, Мае припинив роботу й сказав:

– Скоро перша… Захарі, ти скінчив?

Хлопець уже кілька хвилин кріпив склепіння і тепер, лежачи на спині з замріяними очима, згадував учорашню гру. Батьків голос розвіяв його задуму.

– Скінчив, поки що годі, завтра побачимо, як воно буде.

І Захарі вернувся на своє місце в забої. Тим часом Левак і Шаваль покидали на хвильку свої кайла, – треба було трохи віддихатись. Вибійники обтирали голими руками спітнілі обличчя, дивлячись на порепану брилу, що нависала згори; вони говорили тільки про свою роботу.

– Ет, оце таке нам щастя! – пробубонів Шаваль. – Треба ж було натрапити на таку породу; диви, як осипається!.. Як умовлялися, то, звичайно, не взяли цього до уваги.

– Шахраї! – вилаявся Левак. – Тільки й думки в них, як би то нас ошукати.

Захарі засміявся. Йому було все дарма, і робота його мало цікавила, але він любив, коли лаяли Компанію. Мае почав спокійно пояснювати, що якість породи міняється що двадцять метрів. Нащо даремно на людей пеню зводити, адже передбачити цього вони не могли. Але як Шаваль з Леваком не слухали його й не переставали лаяти начальство, то він кінець кінцем занепокоївся й стурбовано глянув навколо:

– Цитьте! Годі вам!

– Правда твоя, – відказав, стишуючи голос, Левак. – Це небезпечно.

Навіть тут, на дні цієї чорної безодні, їх переслідували примари незримих шпигунів, немовби поклади кам’яного вугілля, що належали акціонерам, мали вуха.

– А мені байдуже! – гукнув задирикувато Шаваль. – Коли це стерво Дансар ще раз зі мною так заговорить, я загилю йому каменюкою по череві… Я ж йому не заважаю переводити гроші на білявих блудяжок з тендітною шкірою.

На цей раз навіть Захарі не стерпів і голосно зареготав. Любощі головного штейгера з П’єрронихою – то була вічна тема для шахтарських дотепів.

Навіть Катріна, що стояла внизу штольні, спершись на свою лопату, теж рвала боки зо сміху; вона пояснила Етьєнові кількома словами, в чому річ. Мае розсердився і вже не намагався навіть приховати свої турботи:

– Чи довго ще ти патякатимеш?.. Гляди, попадешся ти мені колись сам на сам.

Не встиг він цього сказати, як понад головами, у горішній галереї, почувся шум кроків. І через хвилину в проході з’явився тутешній інженер, «малюк Негрель», як його прозвали шахтарі поміж себе, а за ним показався й головний штейгер Дансар.

– А що я казав! – пробубонів Мае. – Незчуєшся, як уже котрийсь наче з-під землі вискочить.

Поль Негрель, небіж пана Енбо, був стрункий, вродливий, невеличкий на зріст юнак з кучерявим волоссям і темними вусами, йому могло бути років із двадцять шість. Своїм гострим носом та метким поглядом він скидався на тхора. Негрель був розумний, трохи скептик, але в своїх стосунках з робітниками додержував владного, гордовитого тону. На роботу він одягав шахтарське вбрання, чорний порох вкривав його з голови до п'ят, як і вуглекопів; щоб підтримати перед ними свій авторитет, він виявляв шалену відвагу, ризикуючи скрутити собі в'язи; продирався перший найнебезпечнішими переходами і перед усіма поспішав до галереї, де, бува, траплялося якесь нещастя – завал чи вибух рудникового газу.

– Це тут? Так, Дансаре? – спитав він.

Головний штейгер, повновидий бельгієць з товстим носом та похітливими ніздрями, відповів перебільшено чемно:

– Так, пане Негрель… Оце той чоловік, що його найняли сьогодні вранці.

Обоє спустилися на середину штольні. Покликали Етьєна.

Інженер підніс свою лампочку і мовчки оглянув його.

– Гаразд! – мовив він. – Тільки, ви ж знаєте, я не люблю, щоб до шахти набирали різних приблуд з битого шляху… Будь ласка, щоб цього більше не було.

Він не хотів слухати жодних пояснень про наглу потребу замістити померлу робітницю, про бажання Компанії замінити жінок-відкатниць чоловіками і почав оглядати склепіння штольні; тим часом шахтарі взялися знову до роботи:

– Слухайте, Мае, – скрикнув він раптом. – По якому це ви робите? Смієтеся, чи що? Та ви ж усі тут зостанетесь, на цьому місці, бодай вас!

– Ого, воно ще міцне, – спокійно відповів робітник.

– Що? Міцне?.. Земля он як осіла, а у вас підпірки більш як за два метри одна від одної… Дерева вам шкода, чи що? Ет, усі ви однакові, волієте головами накласти, аби тільки кайла з руки не випустити та не кріпити!.. Прошу негайно поставити брусів удвоє більше та як слід підперти!

Шахтарі почали відмагатися й заперечувати, що вони самі більше дбають про свою безпеку; Негрель розлютився.

– Ет, годі! Коли вам розчавить голови, то хіба це на вас окошиться? Ще б пак! Вам що? А ось Компанії доведеться виплачувати вам чи вашим жінкам пенсії, допомоги… Кажу вам, ви в мене всі як на долоні! За те, щоб видобути на день дві зайві вагонетки, ви ладні віддати власну шкуру.

Гнів уже брав за серце Мае, але він відповідав ще спокійно:

– Якби нам платили досить, ми й кріпили б краще.

Інженер знизав плечима й нічого не сказав. Він пройшов усю штольню і гукнув уже знизу:

– Маєте ще годину, беріться хутко до діла, попереджаю – з вас три франки штрафу.

Шахтарі щось сердито пробурмотіли, їх стримувала лише ієрархічна сила та майже військова дисципліна, що примушувала всіх, починаючи від підручного шахтаря і кінчаючи головним наглядачем, коритися один одному. Шаваль з Леваком люто стиснули кулаки; Мае вгамував їх поглядом, а Захарі тільки недбало знизав плечима. Але найбільше, здається, схвилювався Етьєн. Відколи він опинився на дні цього пекла, мовчазне обурення почало потроху зростати в ньому. Він дивився на Катріну; та стояла, покірно зігнувшись. Невже можливо, щоб людина, вкорочуючи собі віку цією каторжною роботою, серед цієї вічної темряви, не заробляла собі навіть на свій хліб щоденний і все терпіла?

Тим часом Негрель з Дансаром, що раз у раз схвально кивав головою, подалися далі. Аж ось вони загомоніли голосніше. Вони спинилися й почали оглядати підпірки галереї на десять метрів нижче від того місця, де працювали вибійники.

– Чи ж не казав я вам, що їм усе дарма! – кричав інженер. – А ви самі в бісового батька як наглядаєте!

– Наглядаю, наглядаю, – пролопотів головний штейгер. – Аж язик болить – товчеш, товчеш їм усе те саме, а їм як горох об стіну.

– Мае! Мае! – сердито покликав Негрель.

Усі спустилися. Він провадив далі:

– Ну, гляньте самі, чи ж воно держиться?.. Усе абияк, прихватком! Добра мені робота! Он як підпірки порозсувались. Казна-що! Тепер я розумію, чому нам так дорого коштує ремонт. Аби продержалося, доки ви відповідаєте, а там байдуже! Так? Так? Хай завалиться все, Компанія за все заплатить! А Компанії доводиться наймати цілу армію робітників та лагодити вашу шкоду… Ось гляньте-бо туди, – та це ж неминуча смерть!

Шаваль хотів був щось сказати, але інженер не дав.

– Знаю я, знаю все, що ви скажете. Щоб вам більше платили – правда? Гаразд! То слухайте, що я вам скажу – попереджаю вас, – ви примусите дирекцію зробити ось що: вам платитимуть за кріплення окремо, але відповідно зменшать плату за кожну вагонетку. Побачимо, чи з того вам полегшає… А тим часом переробіть усе це негайно. Я завтра огляну.

Нагнавши страху на шахтарів, він пішов. Дансар, що стояв перед ним такий покірливий, відстав на кілька кроків і грубо сказав робітникам:

– Через вас, клятих, мене лають… Трьома франками ви від мене не відкрутитесь! Начувайтесь!

Коли він відійшов, Мае й собі розлютувався:

– А хай йому! Що не по правді, то не по правді! Я люблю говорити спокійно, – лише так можна чогось дійти; але ж кінчається тим, що людині вривають терпець… Чули?

Зменшити плату за вагонетку і платити за кріплення окремо! Нова вигадка, щоб витягти в нас гроші!.. Прокляті, прокляті!

Мае треба було зігнати гнів на комусь, і якраз на цю хвилю погляд його впав на Етьєна з Катріною, що стояли згорнувши руки.

– Подавайте дерево, нероби! Чого роти пороззявляли?.. Як загилю я вам по потилиці, так аж каганці в очах засвітяться!

Етьєн пішов мовчки по бруси, не ображаючись на цю грубість; у цю мить в ньому самому кипіла така лють проти начальства, що шахтарі здалися йому занадто добросердими.

Левак із Шавалем розважили серце крутою лайкою. Усі, навіть Захарі, взялися завзято кріпити штольню. З півгодини чути було тільки, як тріщить дерево під їхніми молотками. Вони забивали бруси в тверду породу мовчки, важко дихаючи, з упертим розпачем, – вони б це склепіння, здається, власними плечима пробили й підперли, якби могли.

– Годі вже! – промовив нарешті Мае, украй знесилений від утоми та гніву. – Пів на другу… Ну, та й хороший день! І п’ятдесят су не виробили! Я йду, мені все остогидло!

Дарма що працювати ще треба було півгодини – він почав одягатися. Решта зробили те саме. Самі стіни в копальні були їм огидні. Відкатниця ще не кинула роботи, і вони гукнули на неї; їх дратувала її старанність; надокучило це вугілля, чорт його не візьме!

Всі шестеро подалися з інструментами під пахвою назад тією ж дорогою, що й прийшли; до шахтового колодязя треба було йти два кілометри. Етьєн з Катріною відбилися від гурту у вузькому переході. Тут вони зустріли малу Лідію; вона зупинилася, щоб дати їм пройти, й оповіла, що з годину тому Мукетта нараз кудись зникла, – в неї буцімто так потекла кров з носа, що вона пішла обмитися, а куди, хто його зна.

Катріна з Етьєном пішли далі, а дівчинка знову взялася до своєї вагонетки, знеможена, брудна, напружуючи через силу свої тоненькі руки й ноги, схожа на чорну комашку, що тягне на собі надмірно важку ношу. А Етьєн з Катріною спускалися на спині, втягаючи голову в плечі, щоб не здерти шкіри з лоба; вони летіли по відполірованому шахтарськими задами схилу так швидко, що мусили від часу до часу хапатися за балки, щоб їхні сідала не зайнялися, як вони жартували.

Вибійники на них не чекали. Червоні плямки лампочок зникли далеко за поворотом галереї. Веселий настрій Етьєна й Катріни нараз увірвався, і вони пішли важкою, стомленою ходою – дівчина попереду, а він позаду. Вогники тьмяно миготіли, він її ледве бачив з-за чадної заслони; думка, що вона дівчина, була йому неприємна; який він йолоп, що не він її цілував, а зробив це той, інший. Вона йому, безумовно, збрехала: той рудий її коханець, і, напевно, вони валяються десь по всіх закутках; і хода в неї розпусна, он як вона вихиляється… Етьєн дувся на неї, і цілком безпідставно, немовби вона його зрадила. А Катріна оберталася до нього раз у раз і уважно застерігала про кожну вибоїну або прискалок, немов хотіла запобігти його ласки. Нікого коло них немає, можна було б так добре, від щирого серця посміятися!.. Нарешті вони вийшли в головну галерею з рейками, і Етьєнові відразу мов світ розв'язався: ця нерішучість страшенно мучила його, а дівчина сумно востаннє зазирнула йому в вічі, і в погляді її немов промайнув жаль за втраченим щастям, що вже ніколи більше не вернеться.

Тепер навкруги них кипіло підземне життя; валки з навантаженими й порожніми вагонетками гуркотіли по підземних галереях, шмигляли штейгери, то там, то тут спалахували в темряві червоні зірочки ламп. Катріні й Етьєнові доводилося раз у раз притискуватися щільно до стін штольні, щоб дати дорогу людям і коням, що їх гаряче дихання обдавало їм обличчя.

Біжачи босоніж за своєю валкою, Жанлен крикнув їм щось непристойне, але колеса зчиняли такий гуркіт, що вони не розібрали слів. Катріна йшла мовчки, замислена, Етьєн теж мовчав і йшов за нею, не пізнаючи тепер тих перехрестків та галерей, що ними він проходив уранці; йому ввижалося, що дівчина веде його кудись у безвість, у темні надра землі. Але найбільше непокоїв Етьєна той холод, що поняв їх, скоро вони вилізли з забою; щодалі ставало холодніше; холод проймав до кісток. Вітер бився між стін, завивав і шалів у довгих вузьких галереях. Етьєн уже й не сподівався дійти до виходу, коли відразу щось заясніло, і раптом він опинився в просторій залі, куди спускалися кліті.

Шаваль скоса глянув на них і підозріливо скривив губи. Спітнілі, розпарені Мае, Левак і Захарі стояли побіч нього на шаленому вітрі, мовчазні, як і він, ховаючи в собі гнів.

Вони прийшли занадто рано й почули, що раніш як за півгодини їх не піднімуть нагору, тим паче що зараз мають спустити до шахти коня і для того нагорі старанно готувалися. Вантажники вкочували на платформи клітей сповнені вагонетки, старі залізні засуви стугоніли під ними, кліті звивалися вгору і зникали під ливним дощем, що хлющав з чорної діри. А знизу, з глибокого риштака, куди стікала ця вода, тхнуло вогкістю та тванюкою. Навколо шахтового колодязя під стовпом водяного пилу метушилися люди в мокрій як хлющ одежі, сіпали сигнальні вірьовки, натискали на важелі. Ця велика зала, залита яскравим червонастим світлом з трьох великих ліхтарів, з довгими рухливими тінями в глибині, скидалася на якусь розбійницьку печеру, на якийсь бандитський вертеп десь на скелі, над бурхливим потоком.

Мае спробував востаннє і звернувся до П'єррона, що був черговим тут з шостої години:

– Слухай-но, ти ж можеш пустити нас нагору.

Але вантажник – вродливий чоловік з кремезним тілом та привітним обличчям – перелякано відмахнувся рукою.

– Неможливо, попрохай штейгера… Мене оштрафують.

Шахтарям довелося ще раз затамувати обурення.

– Ходімо, я тобі покажу стайню, – побачиш, як там хороше! – прошепотіла Етьєнові на вухо Катріна.

Вони проскочили до стайні непомітно, бо ходити туди було заборонено. Стайня містилася в кінці короткої галереї. То була видовбана в землі, обмурована цеглою печера двадцять п'ять метрів завдовжки й чотири метри заввишки, розрахована на двадцятеро коней. Тут було справді дуже затишно. Від кінських тіл ішов приємний теплий дух, приємно пахли чисті, свіжі підстилки. Одинока лампа блимала в глибині м'яким світлом, мов нічний каганець. У стайні відпочивало кілька коней; вони спокійно повернули голови, дивлячись великими дитячими очима, а потім знову взялися до свого вівса, не хапаючись, мов угодовані, добрі робітники, яких усі люблять і шанують. На цинкових дощечках були накреслені назви коней; Катріна ходила поміж ясел, читала вголос ці назви, але нараз боязко скрикнула: просто перед нею, мов з-під землі; виринула якась людська постать. То була перелякана Мукетта, вона заснула тут на соломі й тепер прокинулася. Щопонеділка, не прочумавшись як слід після недільної гульні, вона била себе кулаком по носі і потім, щоб ніби обмити з лиця кров, тікала з копальні й залазила сюди до скотини на теплі, м'які підстилки. Батько її, конюх, старий Мук, що дуже любив свою доньку, попускав цьому, дарма що міг накликати на себе великі неприємності.

На цю хвилину Мук саме навернувся до стайні. Це був присадкуватий, лисий, підтоптаний чоловік років на п'ятдесят, дуже гладкий, що трапляється не часто серед старих шахтарів. Відколи його настановили конюхом, йому так припав до смаку тютюн, що він жував його цілісінький день, аж кров з чорних ясен просочувалася. Побачивши чужих біля дочки, він розсердився.

– І чого це ви тут усі вештаєтеся? Геть звідси, щоб і духу вашого не було! Шльондри! Як ви смієте сюди принаджувати хлопців?.. Як ви смієте свої паскудства на моїй соломі робити?

Мукетті ці слова здалися дуже смішні, і вона аж за боки схопилась; Етьєна вони неприємно вразили, і він вийшов із стайні, а Катріна тільки привітно всміхнулася йому й пішла за ним слідом. Повертаючись утрьох до великої зали, вони зустріли Бебера й Жанлена, що теж простували з валкою вагонеток до шахтового колодязя й зупинилися, чекаючи, щоб скінчилося маневрування клітей. Катріна підійшла до їхнього коня й почала його гладити та розповідати про нього Етьєнові. Це була Батай, найстарша в шахті коняка, білої масті; вона вже десять років живе під землею, десять років спить у своєму постійному закутку в стайні, – відколи її сюди спустили, вона не бачила денного світла.

Ця гладка, добряча тварина, з чистою лискучою шерстю жила тут, здавалося, спокійним життям мудреця, далекого від земних турбот та злигоднів. Серед віковічної темряви вона стала дуже кмітлива. Кінець кінцем тварина так добре вивчила свою щоденну дорогу, що сама відчиняла головою вентиляційні двері й нахилялася там, де склепіння нависало занадто низько. Вона також навчилася, мабуть, рахувати ті переходи, що їй доводилося їх робити, бо, повернувшись певну кількість разів від шахтового колодязя до похилого штреку, рішуче опиналася й ні за що в світі не хотіла більше працювати, – отже, доводилося вести її назад до стайні. Але надходила старість, і конячі очі її часом обгортав якийсь смуток. Може, в голові її снувалися неясні спогади про млин біля Марш'єнна, де вона народилася, про той млин на березі Скарпи[4], де зелені дерева коливали своїм віттям на вітрі. Там, над головою, просто в повітрі, палала якась величезна лампа, але пригадати, яка вона, коняка добре не могла. Вона стояла похнюплена на своїх розбитих старих ногах, марно силкуючись згадати, яке то воно, те сонце.

[4] *Скарпа (Скарп)* – річка на півночі Франції.

Тим часом у шахтовому колодязі тривала підготовка; сигнальний молот ударив чотири рази: у шахту спускали нового коня. Ця подія завжди всіх дуже хвилювала, бо чорна прірва наганяла на коней такого жаху, що з кліті їх часто витягали вже мертвими. Нагорі, обплутаний сіткою, кінь шалено борсався, але тільки-но тверда земля зникала з-під його ніг, він мов зомлівав і поринав у чорну глибінь шахти з нерухомим скам'янілим поглядом. Цей кінь, що його спускали сьогодні, був занадто великий і не вміщувався в підйомникові; його довелося підв'язати під кліть, а щоб він не крутив головою, то йому пригнули шию набік і обв'язали її вірьовками. Його спускали аж три хвилини, бо боялися пускати машину повним ходом. Внизу хвилювалися: невже вони залишили його висіти над безоднею напівдорозі? Але нарешті нещасна тварина з нерухомими, величезними з жаху очима опинилася на дні шахти. Це була гніда кобила, трилітка, на ймення Тромпет.

– Обе-реж-но! – гукав старий Мук, що мав прийняти на стайню нову коняку. – Тягніть її, та вірьовок ще не розв'язуйте!

За кілька хвилин Тромпет уже лежала на чавунових плитах, мов той труп. Здавалося, що ця чорна глибока печера та безперестанний гуркіт і галас приголомшили її на смерть. Скоро робітники заходилися розв'язувати вірьовки, до неї підійшла Батай, яку допіру розпрягли, і почала уважно обнюхувати свою нову товаришку, що впала сюди зверху, з землі.

Робітники, що стояли навкруги Тромпет, розступилися трохи, глузуючи з Батай: «Диви! Чому вона так обнюхує її?

Що їй там запахло?» Але Батай хвилювалася й дрижала, не звертаючи жодної уваги на їхні жарти. Від Тромпет пахло свіжим, запашним повітрям, забутими пахощами напоєної сонцем трави. І раптом Батай заіржала голосно, дзвінко, легко; в її помолоділому голосі мов забриніло розчулене ридання, вона наче раділа з цього раптового подиху минулого, наче вітала нового товариша, наче журилася, що повернеться нагору тільки мертва.

– Ну, та й ловка ж оця Батай! – кричали робітники, сміючися з вибрику своєї улюбленіці. – Диви, диви, ач, як балакає з своєю новою товаришкою.

Розв'язана Тромпет не рухалася, як мертва. Вона лежала на боці, приголомшена, розбита, немов ще досі почуваючи на собі жахливу сітку. Нарешті її оперезали батогом, і вона схопилася на ноги, здригаючись усім тілом. Старий Мук відвів помалу до стайні обох коней, що вже побраталися.

– Чи ж можна вже й нам, нарешті? – спитав Мае.

Але треба було спорожнити кліті, й кінець кінцем шахтарям усе одно довелося чекати ще аж десять хвилин, бо до встановленого часу підйому їх не хотіли пускати нагору. Шахта потроху пустіла; з усіх галерей посунули шахтарі. Біля шахтового колодязя на страшенному протязі, що загрожував запаленням легенів, набралося вже з півсотні спітнілих, засапаних робітників. П'єррон, що видавав таким святим та божим і ласкавим, ляснув по щоці свою доньку Лідію за те, що вона покинула передчасно роботу. Захарі нишком щипав Мукетту, начебто щоб зігрітись. Але загальне незадоволення зростало, Шаваль з Леваком оповіли про інженерову погрозу зменшити ціну з вагонетки й платити окремо за кріплення, шахтарі відповіли на це сердитими вигуками. На дні цієї темної нори, за шість сотень метрів від земної поверхні, зароджувався бунтарський дух. Скоро ці задубілі, загиджені вугіллям, стомлені чеканням люди загомоніли голосніше; вони обвинувачували Компанію, що вона заганяє в могилу половину своїх робітників тут, під землею, а другу половину примушує конати з голоду там, на землі. Етьєн прислухався до цих розмов і тремтів.

– Швидше! Швидше! – підганяв вантажників штейгер Рішомм.

Він хотів швидше здихатися шахтарів і, не бажаючи вживати суворих заходів, удавав, що нічого не чує. Але вони зчинили такий галас, що він кінець кінцем був змушений їх якось погамувати. За його спиною кричали, що довіку так тривати не може і що одного чудового ранку вся оця лавочка полетить до дідька.

– Слухай-но, ти ж розумніший, – звернувся Рішомм до Мае, – скажи їм, щоб вони замовкли. Хто не може бути найдужчий, той має бути найрозумніший.

Мае, що тим часом заспокоївся, почав уже тривожитись; але обійшлося без його втручання. Зненацька гомін затих. В кінці галереї показалися постаті упрілих, стомлених Негреля з Дансаром; вони скінчили свій огляд і поверталися нагору. Звичка до дисципліни примусила шахтарів розступитися перед старшими, і інженер мовчки пройшов повз них до кліті. Він сів в одну вагонетку, головний штейгер – у другу; за сигнальну вірьовку сіпнули п'ять разів; це означало, як казали робітники, «дзвонити на сите м'ясо», тобто був знак, що їде начальство.

Кліть здригнулась і звилася вгору серед похмурої тиші.

VI

Підіймаючись у кліті разом з чотирма іншими шахтарями, Етьєн казав собі, що не залишиться тут ні за що в світі й піде знову поневірятися битими шляхами. Краще відразу пропасти з голоду, аніж знову спускатися в це пекло, де не можна було навіть на хліб собі заробити. Катріни, що так зігрівала його живим теплом свого тіла, не було тепер біля нього: вона сіла в горішню кліть. Етьєн відганяв від себе ці всі дурні думки і волів податися швидше геть звідси. Як людина більш-менш розвинена, він відчував, що нездатний до німої покори цієї юрби; кінець кінцем він ще задушить когось з начальства.

Раптом йому засліпило очі; вони виринули так швидко нагору, що денне світло приголомшило його, і він стояв, безпорадно кліпаючи повіками, мов сам не свій. Проте йому все-таки відлягло від серця, коли кліть нарешті зупинилася.

Робітник відчинив двері, і шахтарі посунули гуртом з вагонеток.

– Чуєш, Муке, підемо сьогодні ввечері до «Вулкана»? – прошепотів Захарі на вухо одному робітникові.

«Вулканом» звався кафешантан у Монсу. Муке підморгнув лівим оком і безгучно засміявся, вищиряючи ясна. Як і батько, він був гладкий, малий на зріст, з задьористим носом і здавався гультяєм, що все проп'є-промарнує, не турбуючись про завтра. Саме в цю хвилину з кліті вийшла Мукетта, і з братерською ніжністю він добре ляснув її по стегну.

Етьєн ледве пізнав високу залу приймальної, що здалася була йому такою таємничою, страшною вночі, коли її тьмяно освітлювали ліхтарі.

Тепер це було просто голе й брудне приміщення. Крізь запорошені шибки дивився сірий день. Тільки машина гордо виблискувала своїми мідними частинами; сталеві, намащені маслом линви маячіли, мов смужки шовку, намочені в чорнилі; шківи, величезна бантина, блоки, кліті, вагонетки – від усього цього старого сірого заліза похмура кімната була ще сумніша. Від гуркоту коліщат стугонів чавунний поміст, а з навантажених вагонеток, що невпинно котилися туди й сюди, здіймався чорний дрібний вугляний порох і присипав підлогу, стіни та навіть сволок у башті.

Шаваль, глянувши на табель, що висів у невеличкій заскленій приймальній конторі, розлютувався. Він побачив, що їм забракували дві вагонетки; одна була не зовсім повна, а в другій вугілля було з ґанджем.

– Ну, та й клятий день! – кричав він. – Ще на двадцять су менше!.. Оце наука не брати на роботу різних пройдисвітів, що працюють руками, як свиня хвостом.

Він глянув скоса на Етьєна, і цей погляд доповнив його думку. Етьєнові хотілося відповісти на образу кулаком, але він стримав себе, розміркувавши, що не варто: адже ж він все одно піде звідси. Він це вирішив тепер остаточно.

– Зразу навчитися не можна, – мовив згодливо Мае. – Завтра він працюватиме краще.

Але ці слова нікого не заспокоїли, всі були сердиті й шукали тільки приводу, щоб зчинити бучу. Віддаючи свою лампочку, Левак присікався до лампівника, докоряючи йому, що

той погано почистив її напередодні. Шахтарі втихомирилися трохи тоді лише, як прийшли до барака, де завжди палав вогонь. Груба пашіла, як жар, в неї наклали надто вже багато вугілля; від кривавих відблисків на голих, без вікон, стінах, здавалося, вся величезна кімната горить полум'ям. Піднявся радісний гамір; шахтарі кинулися гріти задубілі спини, а з них стовпом бухала пара, мов від казанів з юшкою. Коли спини нагрівалися, шахтарі починали підпікати собі животи. Мукетта спокійнісінько розстебнула штани, щоб висушити сорочку. Хлопці почали глузувати з неї і аж зайшлися реготом, коли вона раптом показала їм зад, – у неї це була ознака найглибшого презирства.

– Я йду, – сказав Шаваль, замкнувши інструменти в своїй шафці. Ніхто не ворухнувся. Тільки Мукетта похапцем проскочила за ним, – мовляв, їм обом до Монсу по дорозі. Але регіт не припинявся, бо всі знали, що вона вже йому надокучила.

Катріна тим часом щось прошепотіла батькові на вухо. Той спершу здивувався, а потім схвально хитнув головою й покликав Етьєна, щоб віддати йому його клунок.

– Слухайте-но, – озвався він стиха, – коли ви не маєте грошей, то пропадете з голоду, не дочекавшись платні, бо платять що два тижні. Хочете, я попитаю – може, хто згодиться вам позичити?

Етьєн не знав, що відповісти. Він саме лагодився забрати свої тридцять су й податися геть. Але відразу засоромився: Катріна дивилася на нього якось пильно-проникливо, – може, вона подумає, що він боїться тяжкої роботи?

– Обіцяти наперед я вам нічого не можу, – казав далі Мае. – Хто його зна, може, й не поталанить.

Етьєн не заперечував, йому напевно відмовлять. А кінець кінцем це йому однаково: адже ж він зможе завжди піти. Але через хвилинку він уже пожалкував, що згодився. Катріна відразу повеселішала, засміялася своїм милим сміхом і ласкаво глянула на нього, тішачися з того, що стала йому в пригоді. Нащо це все? Навіщо ці дурниці?

Всі Мае повзувалися, замкнули свої шафки і подалися додому слідом за товаришами, що почали тим часом розходитись, нагрівшися трохи біля вогню. Етьєн пішов за ними. Левак із своїм хлопцем приєдналися до гурту; але біля сортувальної, де пересівали вугілля, Мае зупинилися, почувши страшенну лайку.

Це був великий сарай з почорнілими від вугляного пороху кроквами, з високими заґратованими вікнами, крізь які дув немилосердний протяг. Сюди привозили просто з приймальної навантажені вагонетки і вивалювали вугілля в довгі похилі жолоби, оббиті листовим залізом. З обох боків уздовж жолобів стояли на східцях сортувальниці й відкидали лопатками та граблями камінці, а добірне вугілля котилося по жолобах і падало зрештою крізь воронки в залізничні вагони, що їх було підведено по рейках просто під сарай.

У сортувальні саме працювала Філомена Левак – худа й бліда дівчина з покірними очима; вона харкала кров'ю. Голова їй була зав'язана якоюсь синьою вовняною ганчіркою, руки були чорні від вугілля аж по лікті. На кілька східців вище від неї стояла стара відьма, мати П'єрронихи. Її прозвали Проноза; це була стара, злюща баба, з страшними котячими очима і міцно стуленими, мов калитка скнари, губами. Обидві жінки лаялися, як навіжені; Філомена ремствувала, що Проноза підкрадає в неї шматки вугілля, так що вона й за десять хвилин не може набрати повного кошика, їм платили від кошика, і тому вони завжди сварилися так, що аж пір'я летіло, а на червоних щоках залишалися сліди п'ятьох чорних пучок.

– Дай їй добре в зуби! – крикнув згори Захарі своїй коханці.

Всі сортувальниці задоволено загеготіли, а несамовита Проноза напустилася тепер на хлопця:

– Мовчи, мерзотнику! Краще б ти признав тих двох байстрят, якими ти її ушанував!.. Вісімнадцять літ довгулі, пробачте на слові, а на ногах встояти не може!

Мае довелося вгамувати сина, що нахвалявся зійти вниз і показати цій кощавій відьмі, якого кольору в неї шкура. Але на ґвалт прибіг наглядач; граблі знову заворушилися, сортуючи вугілля, і робітниці похилили над жолобами свої круглі зігнуті спини, завзято видираючи одна в одної шматки.

Вітер раптово вщух, з сірого неба почало сіятися холодним дрібним дощем-мрякою. Зігнувши плечі й поскладавши руки на грудях, шахтарі розходилися малими групами перехильцем, і гострі їхні лопатки аж випиналися з-під тонких полотняних курток. Удень вони здавалися справжніми неграми. Дехто з шахтарів не доїв свого сніданку; і скибки хліба, застромлені між сорочкою й курткою, стирчали їм на спинах.

– Диви! А ось і Бутлу! – глузливо скрикнув Захарі.

Левак, не зупиняючись, перемовився кількома словами з своїм пожильцем, високим на зріст, чорнявим чоловіком років на тридцять п’ять, з чесним спокійним обличчям.

– Чи є вдома юшка, Луї?

– Здається, є.

– То жінка сьогодні не свариться?

– Еге, здається, не свариться.

Шахтарі другої зміни – ремонтні робітники – вже сунули новими партіями на роботу й поринали один по одному в темній прірві шахтового колодязя. О третій годині шахта поглинала нових людей, що розходилися групами по тих же самих штольнях, де до них працювали вибійники. Шахта ніколи не знала спочинку: вдень і вночі люди-комахи довбали їй груди на шістсот метрів під бурячниками.

Хлопчаки йшли попереду. Жанлен оповідав Беберові, як він хитро надумав дістати набір тютюну на чотири су, а Лідія з пошани до них ішла трохи осторонь. Катріна, Етьєн та Захарі мовчки йшли за ними. Мае з Леваком наздогнали їх лише біля пивниці «Авантаж».

– Ось ми й прийшли, – промовив Мае до Етьєна. – Зайдете?

Катріна постояла ще якусь хвилинку, пильно дивлячись своїми великими зеленкуватими, мов вода у струмку, очима, що здавалися ще глибшими та яснішими на її чорному обличчі. Вона всміхнулася Етьєнові востаннє і зникла разом з товаришами за поворотом згористої дороги, що вела до селища.

Пивниця стояла на роздоріжжі між селом і шахтою. Це була добре побілена кам’яниця на два поверхи з обведеними блакитною фарбою вікнами, що надавали їй привітного вигляду. На чотирикутній вивісці над дверима було написано великими жовтими літерами «Авантаж, пивниця Расснера». За кам’яницею лежав майданчик для гри в кеглі, обгороджений живоплотом. Компанія даремно вживала всіх можливих заходів, щоб відкупити цей клапоть, що врізався клинком у її величезні землі: ця пивниця серед голого поля при самому «Воре» була їй як сіль в оці, але доводилося терпіти.

– Заходьте, – закликав Мае Етьєна ще раз.

У невеличкій залі з білими голими стінами було дуже ясно. Меблів було небагато: три столики, дванадцять стільців та соснова стойка, завбільшки з кухонний буфет. На ній стояло з десяток кухлів, три пляшки лікеру, карафа та маленьке оцинковане барильце з олов’яним краном для пива, – і більше нічого, ані малюнка, ані полички, ані столу для якоїсь гри. У блискучому чавунному каміні

спокійно жевріло вугілля. Кам’яна підлога була присипана білим піском; він убирав у себе вогкість, що нею було насичене тутешнє повітря.

– Кухоль пива, – замовив Мае гладкій білявій дівчині, дочці однієї сусідки, що іноді порядкувала в пивниці. – Расснер удома?

Дівчина відкрутила кран у барильці й відповіла, що господар має незабаром вернутися. Мае спорожнив нахильцем півкухля, щоб прочистити горло від вугляного пороху. Він не запросив Етьєна випити з ним разом. Окрім них, у кімнаті сидів ще якийсь шахтар і мовчки в

глибокій задумі смоктав поволі своє пиво. Завітав ще й третій, умить випив кухоль, заплатив і подався геть, не мовивши й слова.

За кілька хвилин увійшов якийсь чоловік років на тридцять вісім, з добродушною усмішкою на чисто виголеному круглому обличчі. Це був сам Расснер, колишній вибійник; Компанія звільнила його три роки тому після якогось страйку. Він був добрий робітник, говорив красномовно, перший завжди палко обстоював усі вимоги шахтарів і став кінець кінцем на чолі незадоволених. Його дружина, як це часто буває серед шахтарських жінок, мала вже на той час маленьку крамничку, і коли його вигнали, він пристав до неї, здобув десь грошей, збудував свою пивницю саме навпроти «Воре», ніби на злість Компанії, і почав шинкарювати. Йому пощастило; його пивниця стала улюбленим осередком незадоволених, і Расснер потроху багатів з того обурення, що його він так вдало навчився розпалювати в серцях колишніх своїх товаришів.

– Я найняв нині вранці цього парубка, – приступив відразу до справи Мае. – Чи немає в тебе часом вільної кімнати, може б, ти йому повірив набір до платні?

На широкому обличчі Расснера відразу промайнуло незадоволення. Він глянув на Етьєна й відповів, навіть не намагаючись показати, що йому неприємно відмовляти:

– Мої обидві кімнати не вільні. Неможливо.

Етьєн чекав відмови, а проте вона його неприємно вразила, і він навіть сам здивувався, що йому так раптом стало жаль покидати цю місцевість. А проте дарма, – він візьме свої тридцять су й піде геть. Шахтар, що сидів за столом, тим часом пішов. Інші шахтарі один по одному заходили до пивниці випити кухоль пива і знову йшли далі непевною ходою. Вони пили без насолоди, пили не тому, що любили пиячити, – просто задовольняли фізичну потребу обмити горло.

– Новенького нічого немає? – з якимсь особливим притиском спитав Расснер у Мае, що помалу допивав своє пиво.

Мае озирнувся й, побачивши, що в кімнаті лишився тільки Етьєн, відповів:

– Сьогодні знову сікалися… Кепсько, бач, кріпимо.

І він оповів усе, як було.

Щоки шинкареві почервоніли, обурення охопило його, очі спалахнули гнівом і налилися кров'ю.

– Якщо зменшать ціну за вагонетку, то тоді вони справжні падлюки! – скрикнув він.

Етьєн йому заважав; проте він провадив далі, скидаючи на того скоса оком. Расснер обмежувався натяками. Він говорив про директора пана Енбо, про його дружину і про його небожа, малюка Негреля; говорив дуже багато, але прізвищ їхніх не називав і тільки повторював, що довго так бути не може, що незабаром це все скінчиться. Злидні посіли всіх, далі вже нікуди йти; Расснер почав перераховувати, скільки фабрик ліквідувалося, скільки робітників опинилося без роботи. Ось уже більш як місяць він дає задурно нужденним по шість фунтів хліба щоденно. Йому переказували вчора, що пан Денелен, власник сусідньої шахти, не знає, як переживе нову кризу. Окрім того, він дістав з Лілля[5] листа з дуже тривожними новинами.

– Ти знаєш, від кого, – прошепотів він. – Це від тієї особи, що ти її бачив тут колись у мене.

Але він не докінчив – на порозі з'явилася його дружина, висока худа жінка поривчастої вдачі, з довгим носом та фіолетовими плямами на щоках. Щодо політики вона була багато радикальніша за свого чоловіка.

– Ага, Плюшарів лист, – промовила вона. – Е, якби то він був у нас за хазяїна, – жили б люди не так, як тепер!

---

[5] *Ліль* – великий промисловий центр у північно-східній Франції.

Етьєн, що почав уважно прислухатися до розмови, все зрозумів; потроху замислився він про тяжку недолю, про помсту. Почувши ім'я «Плюшар», він аж здригнувся і майже машинально промовив:

– Я знаю Плюшара.

На нього глянули, і він мусив пояснити:

– Бачте, я механік, а він був моїм найближчим начальником у Ліллі… Здібна людина, ми з ним часто розмовляли.

Расснер скинув на нього знову оком не так уже неприв'ітно, на обличчі його розлилася раптова симпатія.

– Цього добродія привів до мене Мае: це його новий відкатник, – пояснив він своїй жінці. – Мае питає, чи не знайдеться в нас нагорі вільної кімнати та чи не могли б ми відкрити йому кредит до першої платні.

Справу було негайно полагоджено; виявилося, що кімната вільна: пожилець виїхав ще вранці.

Обурений шинкар заговорив тепер ще вільніше й жвавіше, запевняючи, що неможливого від господарів він нічого не вимагає, як багато інших, а хоче тільки, щоб по-людськи вони поводилися. Жінка його тільки обурено знизувала плечима й казала, що будь-що треба домагатися свого права.

– Бувайте, – промовив Мае. – Та що й казати… працювати під землею доведеться все одно, а доки люди там будуть працювати, нічого не зміниться, – так само конатимуть на роботі… Подивись на себе – як ти змінився, відколи покинув шахту. Три роки, а який став молодчага!

– Еге, я дуже відживів, – ласкаво згодився Расснер.

Етьєн провів Мае аж до дверей, щиро дякуючи йому за послугу; але той тільки мовчки хитнув головою і поплентався, важко ступаючи, під гору.

До пивниці завітало ще кілька відвідувачів, і пані Расснер попрохала Етьєна почекати трошки, обіцяючи, як тільки урве хвилинку, повести його до кімнати, де він зможе обмитися. Етьєн вагався знов: що робити – йти чи ні? Якийсь жаль узяв його за дозвіллям широких шляхів, де можна було дихати на повні груди і бачити сонце… Краще голодувати, зате там він сам собі пан. Йому здавалося, що пройшло вже багато років з тієї хвилини, коли він зійшов чорної ночі під завивання вітру на відвал, а потім почав плазувати на животі під землею по якихось темних переходах. Ця робота викликала в нього огиду; вона була занадто тяжка й несправедлива; вся його людська гідність обурювалася проти неї; він не хотів бути бидлом, якому зав'язують ганчіркою очі, а тоді запрягають і б'ють.

Такі думки снувалися в його голові, а очі дивилися тим часом неуважно крізь вікно на безмежну рівнину. Але потроху він став уважніше вдивлятися в неї. Він здивувався – ні, не таким уявляв він собі цей краєвид, коли старий Безсмертний показав йому на нього рукою в темряві ночі. Просто перед ним у балці лежали купою дерев'яні та мурованні будівлі «Воре»: просмолена сортувальня, надшахтна башта з аспідним дахом, машинний відділ та високий блідо-червоний димар. Усе це збилося докупи й виглядало так неприв'ітно. За важким громаддям будівель лежав, мов якесь чорнильне озеро, безмежний простір. Етьєн ніколи не думав, що він такий величезний: то тяглися ген-ген у далечінь хвилясті пасма вугляних бурт, перерізаних подекуди високими помостами з рейками залізниці. Збоку здіймалося горою навалене колоддя, ніби сюди звезли цілий вирубаний ліс. Праворуч затуляв небозвід велетенський, височезний відвал. Дальший його кінець уже заріс травою, а з другого бухав густий чорний дим від вогню, що палав у ньому всередині ось уже цілий рік, залишаючи на поверхні землі в сірих шарах шиферу та пісковика довгі криваво-іржаві смуги. За відвалом простяглися безмежні, голі на цю пору поля, що їх засівали пашнею та буряками; болота з цупкою рослинністю, на яких де-не-де росли миршаві верби; вдалині – луки з ріденькими

рядками тополь. Ще далі біліли плямками міста – на півночі Марш'єнн, на півдні – Монсу, а на сході довгою блідо-фіолетовою смугою простягся голий Вандамський ліс. Під темно-сірим небом у ранніх сутінках зимового короткого дня здавалося, що «Воре» затягло все навколо своїм чорним серпанком, що летюча вугляна курява притрусила безмежні простори, поля, дерева, шляхи.

Етьєн усе дивився; у темряві він уявляв це собі зовсім інакше, але найбільше дивував його канал річки Скарпи, що його він не помітив уночі. Канал цей простягся від «Воре» до Марш'єнна рівною сріблястою стрічкою, обсадженою високими деревами, і матово-бліда поверхня його хвиль з силуетами червоних барж, зелені його береги зникали десь далеко в безкраїй рівнині. Близько шахти була пристань з кількома суднами; сюди по помостах підвозили вагонетки і вантажили вугілля на судна. Звідси канал круто завертав і навскоси прорізав болото. Здавалося, що вся душа цього голого простору скупчилася в цій геометрично рівній водяній смузі, якою, мов битим шляхом, возили вугілля й залізо.

Етьєнів погляд перебіг з каналу на селище, що розкинулося за пагорком так, що видно було лише його червоні черепичні дахи. Потім він знову глянув на «Воре», де під глинястим схилом підносилися дві величезні гори цегли, – цеглу виробляли й випалювали тут, на місці. За барканом простяглася вітка залізниці, яку провела Компанія, щоб обслуговувати шахту. Мабуть, тепер спустили в шахту останню партію ремонтних робітників, бо навкруги не було видно нікого, лише за барканом кілька робітників підпихали вагон, що з рипом котився по колії. Тепер навкруги не було нічого надзвичайного – ні таємничої пітьми, ні незрозумілого гуркоту, ані вогнів від незнаних зір. Червоне полум'я домен та коксових печей наче поблідло на далекому обрії. Тільки повітряний насос невпинно дихав важко й засапано, мов неситий людожер, а над ним сірою хмаркою вилася пара.

Нараз Етьєн вирішив – він лишиться тут. Може, він згадав зеленкуваті очі Катріни, що глянула на нього, повертаючись до селища. А може, – і то певніше за все, – його захопив подих вітру обурення, що линув з «Воре». Він не знав добре. Тільки непереможно захотілося йому спуститися в шахту, щоб разом з іншими страждати й боротись, і він думав про тих людей, що про них розповідав йому Безсмертний, і про те гладке ненажерливе божество, якому десятки тисяч голодних віддавали своє тіло на поталу, але зроду не бачили його й не знали.

Частина друга

I

Маєток Грегуарів Піолена лежав за два кілометри від Монсу, трохи на схід по дорозі до Жуазеля. Будинок їх був великий, чотирикутний, збудований на початку XIX століття, звичайний, без ніякого стилю. З обширних земель, що були належали за старих часів до Піолени, тепер залишилося лише тридцять гектарів дуже родючого ґрунту. Найбільше славилися сад та город Грегуарів, і над їхню городину й фрукти не було кращих на всю округу. Парку вони не мали, натомість розрісся гайок. Від воріт садиби й до самого ґанку йшла липова тінява алея, метрів із триста завдовжки; це була одна з позначних прикмет цієї голої рівнини, де від Марш'єнна до Боньї можна було полічити всі великі дерева.

Цього ранку Грегуари встали о восьмій годині. Взагалі вони не прокидалися раніш, як о дев'ятій, спали довго і любили поспати; але буря, що лютувала вночі, зіпсувала їм сон і знервувала їх украй. Пан Грегуар пішов негайно подивитися, чи вітер, бува, не наробив якої шкоди в саду, а тим часом пані Грегуар у фланелевому пеньюарі й пантофлях зазирнула до кухні. Це була гладка, присадкувата жінка, і, дарма що їй пішло вже на п'ятдесят дев'ятий рік, на її ситому обличчі, облямованому сріблясто-сивим волоссям, залишився колишній дитячо-здивований вираз.

– Мелані, – промовила вона до куховарки, – тісто вже висходилося, то спечіть-но бабку – панночка встане не раніш, як за півгодини, і матиме її до шоколаду… Ото буде для неї сюрприз!

Куховарка, стара сухорлява жінка, що служила в Грегуарів уже тридцять років, засміялася.

– Атож! Сюрприз чудовий, що й казати… В мене давно топиться, і піч уже, мабуть, гаряча, та й Оноріна мені трохи допоможе.

Двадцятилітню Оноріну Грегуари взяли в прийми ще змалку; виховали її в себе, а тепер вона була в них за покоївку. Окрім цих двох жінок, вони ще мали кучера Франсіса, що робив

усю важку роботу, та садівника з дружиною, що ходили коло городини, фруктів, квітів та птаства. Взаємини панів і челяді були родинні, патріархальні, і тому це тісне коло жило в добрій злагоді.

Зробити дочці сюрприз задумала пані Грегуар, ще коли лежала в ліжку, і тепер залишилася на кухні, щоб доглянути, як посадять тісто в піч. Кухня була величезна, ясна, дуже охайна, і в ній приємно пахло добрими стравами. Безліч каструль, горняток, сковорідок та різного іншого начиння свідчила про те, що це приміщення дуже шанували і що мало воно неабияке значення в господі. Полички в комірчинах та буфетах аж вгиналися під різними запасами.

– І головне, щоб вона гарненько підгнітилася, – наказала пані Грегуар, ідучи до їдальні.

Хоч духове опалення й огрівало весь будинок, проте в каміні завжди весело поблискували жарини кам'яного вугілля, їдальня була зовсім проста, без жодних оздоб: великий стіл, стільці, буфет з червоного дерева – це й усе; і тільки два глибокі м'які крісла показували, що хазяї тут люблять комфорт і довгий затишний відпочинок по смачному обіді, коли так спокійно перетравлюється страва в шлунках. До вітальні вони ніколи не переходили; вся сім'я залишалася тут укупі.

Одночасно з дружиною до їдальні надійшов і пан Грегуар у грубій бумазейній куртці; на свої шістдесят років він був також дуже бадьорий і рум'яний, а з-під його сніжно-білих кучерів виглядало чесне добре обличчя. Він бачився і з кучером, і з садівником і дізнався, що вітер не зробив жодної шкоди, тільки-но одного димаря повалив.

Пан Грегуар любив оглядати щоранку свою Піолену; маєток не завдавав йому будь-якого клопоту, – був невеличкий, – але тішив його всіма благами поміщицького життя.

– А Сесіль? – запитав він. – Хіба вона сьогодні не збирається вставати?

– Не розумію, що їй, – відповіла його дружина. – Мені здалося, що я ніби чула шум у неї в кімнаті.

Стіл був уже застелений – три чашки стояло на білому блискучому обрусі. Оноріну послали подивитися, що робить панночка. Дівчина вернулася за хвилю, ледве стримуючи сміх, і, немовби вона була ще й досі нагорі, у спочивальні, прошепотіла:

– О, якби пан та пані бачили панночку!.. Вони ще й досі сплять! Сплять так солодко, мов те янголятко!.. Любо подивитися.

Батьки розчулено ззирнулися, і пан Грегуар промовив, ніжно всміхаючись:

– Ходімо подивимось?

– Сердешна моя крихітка! – прошепотіла мати. – Звичайно, я йду!

І вони разом пішли нагору. Кімната дочки була єдина пишна кімната на весь будинок. Стіни обтягнені блакитним шовком, а полаковані меблі вкриті білим з блакитною смужкою штофом. Батьки задовольняли всі примхи своєї пестухи і не могли їй нічого відмовити.

На сніжно-білій пухкій постелі у м'яких сутінках нещільно зсуненої штори спала, поклавши голову на голу руку, молода дівчина. Її не можна було назвати гарною; від неї так і пашіло здоров'ям, вона була вгодована і зарано визріла на свої вісімнадцять років, але тіло її було справді розкішне, молочно-біле, запашне й свіже; густе каштанове волосся облямовувало її кругле обличчя з свавільним носиком і пухкими рожевими щоками. Ковдра зсунулася їй додолу, а дівчина дихала так тихо й спокійно, що її повні груди навіть не здіймались.

– Мабуть, цей клятий вітер не давав їй очей стулити, – стиха промовила мати.

Батько налякано притулив до рота пальця, і обоє схилилися над дочкою, побожно дивлячись на її голе дівоче тіло; вони ж так довго сподівалися цієї дитини, що народилася тоді, коли вони вже втеряли останню надію. Сесіль здавалася їм справжньою красунею: вони зовсім не помічали, що вона надто гладка, і не знали, чим годувати та милувати її. А дівчина міцно спала, не почуваючи, що батьки схилилися над нею. Аж ось легенька тінь перебігла по

її спокійному обличчю. Батьки злякалися, що вона ще, не дай боже, прокинеться, і вийшли навшпиньках з кімнати.

– Цить! – прошепотів біля дверей пан Грегуар. – Хай виспиться, адже ж вона не спала цілу ніч.

– Хай спить, доки спиться голубоньці, – згодилася пані Грегуар. – Ми почекаємо.

Вони зійшли до їдальні й посідали в свої крісла; а тим часом служниці, сміючися з довгого сну панночки, підігрівали на плиті шоколад і не ремствували, що доводиться чекати. Пан Грегуар узяв газету, а його дружина стала плести велику вовняну ковдру. В кімнаті було дуже тепло, привітно і ніщо не порушувало приємної тиші.

Увесь капітал Грегуарів, що давав їм мало не сорок тисяч франків ренти на рік, містився в одній акції кам'яновугільних копалень у Монсу. Грегуари любили оповідати про походження свого багатства; забагатіли вони, як закладено було Компанію.

На початку вісімнадцятого століття від Лілля до Валансьєна[6] всіх охопила якась шалена гонитва за кам'яним вугіллям, – усі кинулися його шукати. Успіх концесіонерів, що заклали пізніш Анзенську Компанію, запаморочив усім голови. У кожній комуні копали та досліджували ґрунт; протягом однієї ночі утворювали компанії і одержували концесії. Але над усіх підприємців того часу не було завзятішого й досвідченішого за барона Дерюмо. Цілих сорок років він невтомно боровся, дарма що натрапляв на різні перешкоди, що повсякчасно мав збитки. Його перші спроби не дали жодних наслідків; по довгих місяцях тяжкої, напруженої роботи доводилося залишати копальні, закладати нові; галереї завалювалися, повідь поглинала робітників, і сотні тисяч франків гинули в землі; до цього приєднувалася тяганина з адміністрацією, вічні сварки з панічними акціонерами, боротьба з землевласниками, що ніяк не хотіли визнавати королівських концесій і вимагали, щоб підприємці порозумівалися спершу з ними особисто, – ось серед яких умов розпочинав він свою діяльність. Кінець кінцем йому поталанило закласти «Товариство Дерюмо, Фокенуа та К°», що мало експлуатувати поклади вугілля в Монсу; копальні вже почали навіть давати певний, незначний правда, прибуток, коли нараз двоє нових підприємств – поруч копальні «Куньї», що належали графу де Куньї, та копальні «Жуазель», що належали товариству «Корніль та Женар», – мало не розчавили його своєю величезною конкуренцією. На щастя, 25 серпня 1760 року троє цих підприємств порозумілися між собою і об'єдналися в Компанію кам'яновугільних копалень у Монсу, що існує під такою назвою аж до наших днів. Спільне майно акціонерів розподілили на двадцять чотири паї, так звані «су», а кожне су поділили на дванадцять часток – «деньє», отже – усіх деньє вийшло разом двісті вісімдесят вісім; вартість кожного деньє було визначено в десять тисяч франків. Таким чином, увесь капітал Компанії становив майже три мільйони. Знесилений вкрай Дерюмо, що виборов собі, проте, перемогу, одержав кінець кінцем шість су та три деньє.

В ті роки барон був власником Піолени і мав триста гектарів землі; за управителя в нього був Оноре Грегуар з Пікардії, прадід Леона Грегуара, батька Сесілі. На ту пору, як засновано було об'єднану акціонерну Компанію, Оноре зібрав собі вже про чорний день п'ятдесят тисяч франків і держав їх у запічку в панчосі; кінець кінцем він піддався непохитній вірі свого пана в блискуче майбутнє його підприємства і, умліваючи й жахаючись, що обкрадає своїх рідних дітей, витяг з панчохи десять тисяч ліврів блискучими екю й купив одно деньє. Та й справді, його син, Ежен, одержував дуже невеличкий дивіденд; а що він зажив попанському, а до того ще необачно вклав решту батьківської спадщини – сорок тисяч франків – у якесь невдале підприємство, то життя йому випало досить мізерне. Але дивіденд на деньє потроху зростав, і добробут Грегуарів пустив незабаром паростки. Фелісьєн Грегуар міг уже нарешті здійснити мрію свого діда, колишнього управителя, що її той навівав йому

[6] *Валансьєн* – місто у північно-східній Франції, неподалік від бельгійського кордону.

змалку: він купив Піолену. Щоправда, це вже була не та колишня величезна Піолена, але він дістав її за дурничку, бо на той час вона вже стала національною власністю. Наступні роки були бурхливі, неспокійні й принесли за собою багато збитків; вибухла революція, а потім довелося ще переждати кривавий кінець Наполеона. І тільки аж Леон Грегуар скористувався з надзвичайного росту невеличкого паю свого прадіда, що його вклав той з таким острахом у непевне підприємство.

Злиденні ті десять тисяч франків зростали, розбухали разом з великими зисками Компанії. З року 1820-го капітал Грегуарів почав приносити сто відсотків, тобто десять тисяч франків на рік. У 1844 році ті десять тисяч франків дали вже двадцять тисяч франків; у 1850 році – сорок тисяч. Врешті було два роки, коли дивіденд досяг дуже значної суми – п'ятдесяти тисяч франків. Номінальна ціна одного деньє була на Лілльській біржі мільйон франків, – за сто років вона виросла в сто разів.

Коли панові Грегуару радили продати свій мільйонний пай, він тільки поблажливо всміхався та хитав головою. За півроку через промислову кризу ціна деньє впала до шестисот тисяч франків. Але Грегуар так само ласкаво всміхався й анітрохи не шкодував, що був відмовився його продати, бо тепер рід Грегуарів непохитно вже вірив у шахту. Незабаром курс знову підскочить; у цілому світі немає нічого певнішого за їхні акції. Окрім того, до цієї побожної віри прилучилося ще почуття глибокої вдячності до цього папірця, що ось уже ціле століття годував усю родину і давав їй можливість жити згорнувши руки.

У своєму егоїзмові Грегуари вважали цей папірець за якесь божество – вклонялися йому, як якійсь добрій чарівниці їхнього родинного вогнища, що вколисувала їх на пухких широких ліжках і частувала їх ласими та ситими стравами. Так велося від батька до сина, – нащо ж гнівати долю недовір'ям? Але крім цієї непохитної віри, глибоко в їхній душі жив ще якийсь марновірний жах, що мільйон їхній умить попливе за водою, скоро вони обернуть своє дорогоцінне деньє на гроші і замкнуть їх до шухляди. Вони вважали, що мільйонові цьому багато краще лежати в землі, звідки його видобувають шахтарі, – покоління виснажених людей від батька до сина, – видобувають для них потроху на щоденні їхні потреби.

Та й взагалі це була незвичайно щаслива родина. Пан Грегуар одружився ще за молодих літ з дочкою марш'єннського аптекаря – бідною, негарною дівчиною, яку він, проте, щиро покохав. Вона платила йому тим же й принесла йому повне щастя.

Пані Грегуар поринула з головою в своє господарство, молилася на свого чоловіка і не знала інших бажань, окрім його волі; в них були спільні погляди й смаки, між ними ніколи не виникало жодних суперечок, і в них обох був лише один ідеал – сите, спокійне існування; вони й жили ось уже сорок років цим затишним життям, пестуючи одне одного, одне одним турбуючись. Життя їхнє йшло дуже тихо й одноманітно; ощадно витрачали вони свої сорок тисяч франків, а всі заощадження йшли на Сесіль. Пізнє її народження похитнуло було трохи їхній бюджет. Але тепер вони потурали усім її примхам: купили другого коня, два нових екіпажі і всі туалети її виписували з Парижа. Все це тішило їх; на цілому світі, гадали вони, не було нічого занадто гарного для їхньої доньки. Самі ж вони не кохалися в розкошах, одягалися ще за модою своїх молодих літ, жили дуже ощадно і кожну зайву витрату вважали за справжнє безглуздя.

Зненацька двері відчинилися, і чийсь гучний голос скрикнув:

– Маєте! Так-таки без мене й снідають!

Це була Сесіль; вона допіру скочила з ліжка, недбало закрутила на потилиці косу, накинула на плечі білий шерстяний пеньюар і з запухлими ще зі сну очима з'явилася до їдальні.

– Та ні-бо, дитино, ти ж бачиш, ми на тебе чекаємо… – озвалася мати. – Мабуть, цей страшний вітер не давав тобі спати, бідна моя крихітко!

Дівчина глянула на неї дуже здивовано.

– Хіба був вітер?.. А я й не чула, я цілісіньку ніч не поворухнулася.

Це здалося всім трьом надзвичайно кумедним, і всі весело засміялися; служниці, що саме внесли сніданок, зареготалися й собі: думка, що панночка проспала не прокидаючись, дванадцять годин підряд, звеселила всіх. А коли на столі з'явилася рум'яна запашна бабка, всі обличчя розквітли вкрай.

– Невже, невже вона так швидко спеклася? – раділа Сесіль. – Оце сюрприз! Яка розкіш!.. Свіжа, гаряча бабка до шоколаду!

Всі нарешті посідали до столу; запашний шоколад приємно парував у чашках, і довгий час було тільки й розмови, що про бабку.

Мелані з Оноріною докладно розповідали, як вона пеклася; вони дивилися на панів, як ті, з масними губами, запихалися солодким тістом і запевняли, що пекти тісто – то справжня втіха, коли бачиш, з якою охотою їдять його хазяї.

Раптом надворі шалено загавкали собаки; всі вирішили, що це, мабуть, учителька музики, що приходила з Марш'єнна двічі на тиждень, щопонеділка й щоп'ятниці. Окрім неї, приходив ще вчитель письменства. Дівчина діставала освіту вдома, у Піолені, і била байдики на дозвіллі, не турбуючись своїм неуцтвом; вона робила все, що їй заманеться, і, мов розбещена дитина, любісінько викидала книжку за вікно, скоро вона їй надокучала.

– Це пан Денелен, – промовила Оноріна, повертаючись до їдальні.

Слідом за нею з'явився без жодних церемоній і сам Денелен, кузен пана Грегуара; він увійшов до кімнати, голосно розмовляючи, жваво жестикулюючи, замашистою ходою колишнього кавалерійського офіцера. Хоч йому вже пішло на шостий десяток, його коротко підстрижене волосся та довгі вуса були ще зовсім чорні.

– Так, це я, добридень!.. Будь ласка, не турбуйтеся!

Він сів, а Грегуари, що зустріли його різними вигуками, знову понахилялися до свого шоколаду.

– Ти маєш мені щось сказати? – запитав пан Грегуар.

– Ні, ні, нічого, – швиденько заперечив Денелен. – Я виїхав з дому верхи, щоб подихати трохи свіжим повітрям, і, проїжджаючи повз вашу господу, вирішив зазирнути до вас на хвилинку.

Сесіль почала розпитувати його про Жанну й Люсі, його дочок. Обидві почували себе чудесно: одна захопилася малюванням, а друга, старша, сидить з ранку до смерку за піаніно й співає своїх вокалізів. Проте Денеленів голос трохи тремтів; видно було, що за його веселим сміхом криється якась турбота.

– Ну, а на шахті все гаразд? – спитав знову пан Грегуар.

– Де там! Мені, як і всім моїм колегам, ця проклята криза аж у печінки в'їлася… Що ж! Платімося за щасливі роки! Занадто багато набудували тих заводів, занадто багато провели залізниць, занадто багато капіталу вклали в них, сподіваючись на величезну продукцію. А тепер грошей ні в кого немає, все загнали в нерухоме майно, і немає сили зрушити його з місця… На щастя, становище тим часом ще не безнадійне; я, в усякому разі, якось викручусь.

Денелен, як і його кузен, дістав у спадщину одну акцію – деньє кам'яновугільних копалень у Монсу. Але він був людина жвава, а до того ще й заповзятливий інженер, і тому продав свій пай, скоро ціна його досягла мільйона. Вже давно плекав він у душі один сміливий план. Його дружина дістала по дядькові невеличку концесію у Вандамі, де було відкрито лише дві шахти: «Жан-Бар» та «Гастон-Марі»; але вони були такі занехаяні, так погано опоряджені й давали до того так мало вугілля, що ледве-ледве повертали витрати. Отже, Денелен мріяв відремонтувати «Жан-Бар», поставити нову машину, розширити штольні, щоб у них могла працювати більша кількість шахтарів, не чіпаючи поки що шахти «Гастон-Марі». Він запевняв, що тоді можна буде золото лопатами загрібати. Думка його була цілком вірна. Та, на жаль, увесь мільйон пішов на нове устаткування, і саме на той час, коли мали з'явитися великі прибутки, вибухла ця клята промислова криза. До того ж, адміністратор був з нього

невдалий, він поводився з робітниками грубо, але поблажливо, і після смерті дружини давав себе кожному обкрадати; він також попускав усім примхам своїх дочок; старша мріяла вступити до театру, а молодша здумала, що вона художниця, хоч три її пейзажі й не прийняли до Салону. Обидві вони були веселі, легкодухі, не журилися грізним привидом майбутніх злиднів, а до того виявили дуже тонкий господарський хист, що мав їм стати в пригоді, як, бува, трапиться нещастя.

– От бачиш, Леоне, – казав далі нерішуче Денелен, – ти прогадав, що не продав, як і я, свого паю. Тепер усе летить шкереберть, і ти можеш зійти ні на що… А якби ти довірив на мене свої гроші, я б тобі показав, що можна зробити з наших Вандамських копалень!

Пан Грегуар допив свій шоколад.

– Ні в світі!.. – спокійно відповів він. – Ти добре знаєш, що я не люблю спекулювати. Я живу, як у Бога за дверима; навіщо мені морочити собі голову різними справами та турботами. А щодо «Монсу», то хай собі акції падають, – на наш вік вистачить і того, що ми маємо. Не можна бути таким ненажерливим. А до того згадай моє слово: тобі, а не мені доведеться колись кусати собі пальці з досади – «Монсу» знову стане на ноги, і внуки Сесілі діставатимуть з нього гроші на білий хліб.

Денелен слухав його, ніяково посміхаючись.

– То виходить, – промовив він, – якби я запропонував тобі вкласти сто тисяч франків у моє підприємство, ти б відмовився?

Але помітивши переляк на обличчях у Грегуарів, він пожалкував, що наскочив на них так зопалу; питання про позичку довелося відкласти надалі, коли в тому буде неминуча потреба.

– Не турбуйся! Справа стоїть ще не так кепсько! Я жартую… А проте хтозна, може, ти й маєш рацію: чужими руками легше жар загрібати, з чужої роботи найкраще будеш ситий.

Розмова перейшла на іншу тему. Сесіль знову стала розпитувати про своїх кузин, – взагалі вона їх ганила за ексцентричність, проте вони її дуже цікавили. Пані Грегуар обіцяла повезти доньку побачитися з її любими сестричками не пізніш, як першого сонячного дня. Тим часом пан Грегуар замислився і не брав участі в розмові. Та ось він голосно сказав:

– Як на мене, то я б більше не стояв на своєму і якось там порозумівся б із «Монсу»… Вони дуже цього хочуть, і ти повернеш любісінько собі всі свої гроші.

Грегуар натякав на давню ворожнечу між компанією «Монсу» та власником Вандамської шахти.

Дарма, що Вандамська шахта не мала великої ваги, її могутня сусідка аж шипіла з думки, що в їхні безмежні землі врізається цей чотирикутний клаптик чужої землі. Довго усякими способами намагалася Компанія розчавити «Жан-Бар», але марно, і кінець кінцем вирішила купити Вандамську шахту за дурничку, тільки-но підприємство Денелена збанкрутує. Війна не затихала ані на хвилю; підземні галереї обох шахт мало вже не зливалися, поміж ними було якихось дві сотні метрів усього. Це була запекла боротьба до останньої краплі крові, хоча директори та інженери ворожих шахт були начебто у чемних між собою стосунках.

Денеленові очі спалахнули.

– Ніколи! – скрикнув він і собі. – Доки я живий, «Монсу» не матиме «Вандаму»… В четвер я обідав у Енбо. Ти думаєш, я не помітив, як він намагався мене обкрутити. Ще минулого року, восени, коли всі оці великі особи з'їхалися в Правління, як вони запобігали тоді моєї ласки… Так, так, я добре знаю їх, усіх отих маркізів та герцогів, генералів та міністрів! Грабіжники, що здеруть з тебе останню сорочку на битім шляху!

Він уже не міг погамувати свого гніву. А втім, пан Грегуар не захищав Правління копалень «Монсу», що за статутом 1760 року складалося з шістьох директорів, які деспотично керували всіма справами Компанії; а коли один з них помирав, то решта обирала нато-

мість шостого члена з найбагатших та найвпливовіших акціонерів. На думку розсудливого й поміркованого власника Піолени, ці панове й справді часом не знали міри в своїй ненажерливій гонитві за зиском.

Мелані прийшла прибрати зі столу. Надворі знову загавкали собаки; Оноріна побігла відчиняти, але Сесіль, якій уже кров ударила в голову від задухи й ситого сніданку, підвелася з-за столу:

– Постривай, це, мабуть, учителька, я відчиню сама.

Денелен підвівся й собі. Він глянув небозі вслід і, всміхаючись, спитав:

– Ну, а коли ж весілля з молодим Негрелем?

– Поки що нічого певного, – відказала пані Грегуар. – Це ще тільки так, кружляє в повітрі… Треба поміркувати.

– Аякже, – згодився він, двозначно посміхаючись. – Здається, що тітка й небіж… Але найбільше дивує мене те, що пані Енбо так чіпляється Сесілі на шию.

Пан Грегуар обурився. Хіба можна говорити таке про таку поважну пані, до того ж, вона на чотирнадцять років старша за юнака! Це щось нечуване… Він не любить, щоб у його присутності так жартували. Денелен, так само всміхаючись, стиснув йому руку й подався.

– Ні, не вона, – промовила, входячи до їдальні, Сесіль. – Це та жінка з двома дітьми, знаєш, мамо, дружина того шахтаря, що ми колись зустріли… Пустити їх сюди?

Грегуари вагались. Чи не брудні вони часом? Ні, вони не дуже брудні; а сабо вони покинуть на ґанку. Батько й мати вже знову пірнули в свої глибокі, м’які крісла, щоб спокійно перетравити сніданок; їм не хотілося зрушитися з місця, і вони дали свою згоду.

– Приведіть їх сюди, Оноріно.

До їдальні ввійшла жінка Мае з дітьми; голодні й перемерзлі, вони сторопіли, опинившись у цій великій кімнаті, де було так тепло й так смачно пахло здобною бабкою.

II

У зачинену кімнату почали потроху пробиватися крізь ґратчасті віконниці сірі смуги блідого ранку і віялом стелилися по стелі. Повітря стало ще важче, а проте всі міцно спали: Ленора з Анрі лежали так само обнявшись, Альзіра закинула голову назад і спала горілиць на своїм горбі, а старий Безсмертний розкинувся сам на ліжку Захарі й Жанлена і хропів на всі заставки, роззявивши рота. У коридорі теж було тихо. Маедиха знову задрімала, годуючи Естеллу; немовлятко лежало впоперек на її животі і також заснуло під м’якими теплими грудьми, наївшись досита материним молоком.

На годиннику внизу кукавка прокувала шість годин. По всьому селищу загрюкали двері, застукотіли сабо на камінних пішоходах; то поспішали до шахти сортувальниці. І знову все стихло аж до сьомої години. О сьомій почали розчинятися віконниці, і крізь тонкі стіни чути було позіхання та кашель. Десь поблизу давно вже рипів млинок до кави, а в кімнаті у Мае ще й досі ніхто не прокидався.

Нараз якийсь далекий галас та дзвінкі ляпаси збудили Альзіру. Вона схаменулася, що вже пізно, і кинулася босоніж будити матір.

– Мамо, мамо, пора! Ти ж хотіла йти… Обережно! Задушиш Естеллу.

І вона витягла напівпридушене немовля з-під величезних обвислих материних грудей.

– Ой лишенько! – бубоніла Маедиха, протираючи очі. – Намучишся, втомишся так, що, здається, спала б цілісінький день… Одягни Ленору та Анрі, я їх візьму з собою; а Естеллу ти доглянеш, – не хочу я тягати її з собою, ще застудиться; ач, яка клята негода!

Вона вмилася нашвидкуруч, одягнула стару синю спідницю, свою найчистішу, та сіру шерстяну кофту, що на неї вона ще вчора поклала дві латки.

– Ой лишенько! А як же з тією юшкою! – знову пробубоніла вона.

В той час, коли її мати спускалася вниз, важко ступаючи по сходах, Альзіра вернулася до кімнати, несучи Естеллу, що вже знову заходилася верещати. Але восьмилітнє дівчатко звикло до крику малої, знало всі ті маленькі хитрощі, що ними дорослі жінки вміють зацитькувати та розважати немовлят. Вона обережно поклала сестричку на своє ще тепле ліжко, заколисала її і дала їй ссати свій палець. Дитина, на щастя, втихомирилася; але за кілька хвилин зчинився новий галас, і Альзірі довелося мирити Ленору з Анрі, що нарешті прокинулися. Брат і сестра ніжно обнімалися лише вночі. Тільки-но продерши очі, шестилітня дівчинка кидалася лупцювати на два роки молодшого за неї брата, що не міг ще відповідати на її ляпаси.

В обох дітей були занадто великі, немов роздуті голови з рудим скуйовдженим волоссям. Альзіра відтягла сестру за ноги, настрахавши її, що дасть їй березової каші. Потім почалося нове горе: треба було вмити й одягти дітей, що з криком та плачем відбивалися від неї. Віконниць не розчиняли, щоб не збудити Безсмертного, що спокійно хропів, дарма що малеча зчинила неймовірний гармидер.

– У мене все готове! Чи скоро ви там, нагорі? – закричала знизу мати.

Вона відчинила тим часом віконниці у нижній кімнаті, роздмухала вогонь і підсипала вугілля, сподіваючись, що старий не виїв усієї юшки; але як казанок був порожнісінький, то вона зварила жменю локшини, що берегла про запас аж цілі три дні. Їсти її доведеться пісну, бо з тієї грудочки масла, що залишилося від учора, мабуть, і сліду не зосталося; і вона дуже здивувалася, побачивши, що Катріна, наготовлюючи бутерброди, якось примудрилася зробити справжнє чудо – на тарілці лежав шматок масла, завбільшки з горіх. Але крім цього, в буфеті вже нічого не було – ані скоринки, ані якихось недоїдків, ані кісточки, щоб можна було її погризти. Що з ними буде, коли Мегра відмовиться давати їм набір і коли пани в Піолені не дадуть їй сто су? Адже ж, як чоловіки й дочка повернуться з копальні, доведеться ж їх чимсь годувати; бо люди, на жаль, ще й досі не винайшли способу жити без їжі.

– Чи ви, нарешті, прийдете? – крикнула вона, починаючи сердитись. – Мені давно вже час іти.

Альзіра привела дітей, і мати поклала локшину в три маленькі мисочки, кажучи, що сама не голодна. Дарма, що Катріна розбавила водою вчорашню кавову гущу, вона долила її ще раз і випила два великі кухлі кави, такої світлої, що вона більше нагадувала іржаву воду. Це все-таки трохи її підтримає.

– Слухай сюди, – навчала вона Альзіру, – не турбуй діда, гляди, щоб Естелла не скрутила собі в'язів, а коли вона прокинеться й почне дуже репетувати, – маєш тут грудочку цукру, розпустиш у воді й даватимеш їй з ложечки… Я знаю, що ти розумна дівчина і не з'їси її сама.

– Мамо! А школа?

– Пусте! До школи підеш іншим разом… Ти мені сьогодні потрібна.

– Може, зварити юшку, як ти дуже забаришся?

– Юшку?.. Ні, краще почекай на мене.

Альзіра, як і всі маленькі каліки, розвинулася рано і вміла добре варити юшку. Вона, мабуть, усе зрозуміла і не набивалася більше. Тепер уже все селище прокинулося; діти купками сунули до школи, човгаючи своїми сабо по пішоходах. Пробила восьма година, й за стіною у Леваків загомоніли голосніше. Почалася бабська пора, – жінки сідали перед своїми горнятками і попивали собі каву, бралися в боки і мололи, мололи язиками, мов ті млинові жорна. За вікном промайнуло зблякле жіноче обличчя з товстими губами та приплющеним носом і притулилося до шибки.

– Слухай-но сюди! Є щось цікаве! – гукнула жінка.

– Ні, ні, хай потім! – відповіла Маедиха. – Мені ніколи, треба йти.

І, боячись спокуситися запрошенням зайти і випити склянку гарячої кави, вона хутко нагодувала Ленору та Анрі й подалася з ними. Нагорі старий Безсмертний все ще хропів, заколисуючи ритмічним своїм хропінням увесь дім.

Маедиха вийшла з хати і здивувалася: вітер раптом ущух, настала відлига; сіре небо нависло низько над землею; чорна й густа, мов розбовтана сажа, грязюка була така чіпка, що аж засмоктувала сабо. Така грязюка буває тільки в чорних країнах вугілля. Матері довелося відразу надавати ляпасів Ленорі, бо дівчинка вигадала собі погану забавку – почала загрібати болото кінчиками своїх сабо, мов лопаткою.

Вибравшись із селища, Маедиха пройшла вздовж відвалу і пішла набік до каналу. Щоб було ближче, вона подалася навпростець якимись покрученими заулками повз старі, поросли мохом баркани. Далі потяглися темні сараї, довгі заводські будівлі та майстерні й високі димарі, що запльовували чорною сажею безрадісне промислове передмістя. З-за купки тополь виступала зруйнована башта Рекійярської шахти. Маедиха повернула праворуч і вийшла на битий шлях.

– Стривай, стривай, свиното! – закричала вона. – Я тобі покажу, як кульки ліпити!

Тепер з Анрі почався клопіт: він набрав повну жменю грязюки й заходився з насолодою її розминати. Діставши обоє кілька добрих ляпасів, діти втихомирилися й пішли слухняно за матір'ю, скоса озираючись на маленькі сліди, що залишали в грязюці їхні сабо. Сабо вгрузали, треба було витягати щохвилі обважнілі ноги, і діти вже потомилися.

Від Марш'єнна шосе простяглося на дві милі рівне-рівне, наче вимащена у дьоготь стрічка, на червонастому тлі голих полів. Воно перетинало Монсу навпіл і спускалося далі з розлогого пагорка, де розкинулося місто, на хвилясту рівнину. При північних битих шляхах, що сполучають фабричні міста рівними смугами без раптових поворотів, крутих схилів, виростає сила нових будівель і загрожує обернути цілі департаменти на одне суцільне промислове місто.

З обох боків шосе, аж до самого схилу, поприліплювалися маленькі цегляні будинки, пофарбовані, щоб трохи звеселити похмурий краєвид, різними фарбами: одні – жовтою, другі – синьою, треті – чорною; чорною фарбою, очевидячки, з практичних міркувань, щоб відразу надати їм того кольору, яким тут бралися кінець кінцем усі фарби.

Подекуди суцільну лінію убогих будиночків перерізували великі двоповерхові будівлі, де жило начальство. Мурована церква з чотирикутною дзвіницею, вже почорнілою від вугляного пороху, скидалася на нову модель домни. Серед цукроварень, канатних фабрик та мукомельних заводів майоріли «танцульки», кав'ярні та пивнички, – їх була тут така сила, що на тисячу будинків припадало понад п'ятсот.

Наблизившись до заводських корпусів, що належали Компанії, – довгої шеренги крамниць та майстерень, – Маедиха взяла дітей за руки – Анрі за ліву, Ленору за праву.

Трохи віддаля стояв будинок директора, пана Енбо, що його було збудовано, як велике шале; садибу було відгороджено від вулиці залізними штахетами, за ними стирчали голі дерева ріденького садка. Саме в цю мить до воріт під'їхав екіпаж; з нього вийшов пан із орденом та пані в хутряному манто – мабуть, якісь гості з Парижа, що прибули з марш'єннського вокзалу. Пані Енбо, що з'явилася в напівосвітленому вестибюлі, скрикнула здивовано й радісно, вітаючи їх.

– Та йдіть-бо, ледацюги! – буркнула Маедиха, тягнучи за руки дітей, що загрузли в болоті.

Нарешті вона схвильовано підійшла до дверей крамниці Мегра. Крамар жив поруч з директором, тільки тоненький мур відділяв пишний будинок від його домочка. Поруч стояла довга будівля, – склад товарів, – з крамничкою на кінці, що виходила просто на вулицю. Мегра торгував усякою всячиною: бакалією, ковбасами, фруктами, хлібом, пивом, посудом. Він служив колись у «Воре» за наглядача і розпочав свою діяльність з того, що відкрив неве-

лику пивничку, але з часом, через протекцію начальства, його підприємство поширилося, і він потроху знищив усіх своїх дрібних конкурентів у Монсу. В нього можна було знайти все, чого душа побажає; він мав дуже багато покупців, що йшли до нього з усіх заводських селищ, і тому міг продавати свій крам за дешевшу ціну й давати більше набір. А до того ж, підтримувала його й Компанія, що збудувала для нього і домок, і крамничку.

– Я знов до вас, пане Мегра, – покірно промовила Маедиха, побачивши крамаря, що стояв на порозі своєї крамнички.

Він мовчки глянув на неї. Він був гладкий, холодний і чемний і хизувався тим, що ніколи не міняв свого слова.

– Ви ж мене не проженете, як учора? Треба нам якось перебитися до суботи… Що й казати, ми вам винні ось уже два роки шістдесят франків, та…

Вона говорила уривчасто, з болем. То був старий борг, зроблений за останнього страйку. Не раз давали собі слово Мае поквитувати його, але ніяк не могли спромогтися виплачувати крамареві хоч по сорок су двічі на місяць. А ще позавчора спіткало їх несподіване нещастя – довелося заплатити двадцять франків чоботареві, бо той погрожував їм арештом. Ось чому вони лишилися тепер без однісінького су; якби не це, вони були б дожили до суботи, як і всі інші товариші.

Мегра, випнувши наперед черево й склавши на грудях руки, лише хитав заперечливо головою на всі її благання.

– Тільки два буханці, пане Мегра. Я ж не нахаба, я ж не прошу кави… Тільки-но шість фунтів хліба на день!

– Ні! – гукнув він нарешті щосили.

З-за дверей визирнула його дружина, – затуркане, кволе створіння, – що сиділа день у день над рахунковими книгами, не сміючи підвести голови. Ту ж мить вона зникла, налякана благальним поглядом бідолашної жінки. Ходили чутки, що вона поступалася своєю шлюбною постіллю відкатницям, що купували в її чоловіка. То вже всі знали:

коли шахтар хотів продовжити свій кредит, він мав послати до крамниці свою дочку або жінку, байдуже яку – гарну чи погану, аби тільки вона не дуже опиналася.

Маедиха, що все ще з благанням дивилась на Мегра, раптом зніяковіла; вона помітила, що він не зводить з неї своїх маленьких водянистих очей і мов роздягає її своїм пильним поглядом. Це її обурило: якби вона була принаймні молода і не мала ще сімох дітей, те було б ще зрозуміло, а то…

І вона подалася геть, сердито тягнучи за собою Ленору й Анрі, що почали саме витягати горіхові шкаралупки з канави і розглядати їх.

– Це вам не принесе щастя, пане Мегра! Згадаєте моє слово!

Свою останню надію вона покладала на панів з Піолени. Якщо вони не дадуть їй сотні су – тоді хоч лягай і помирай. Вона повернула ліворуч по дорозі в Жуазель. На розі стояла кам’яниця Правління – справжній палац, куди щоосені приїздили різні вельможні пани з Парижа – князі, генерали та високі урядовці – й справляли тут бучні банкети.

Йдучи, вона розподіляла в думках оті сто су: передусім – хліб; потім кава, потому – чвертка масла, мірка картоплі на ранішню юшку та вечірнє вариво, кінець кінцем, може, трохи свинини, бо батькові без м’яса ніяк не можна.

Назустріч їй простував абат Жуар, кюре з Монсу; він ішов обережно, підібравши свою сутану, мов той випещений, ситий кіт, що боїться замочити свою блискучу шкурку. Він був дуже привітний і вдавав, що ані в що не втручається, щоб не підбурювати проти себе ані робітників, ані господарів.

– Добридень, пане кюре.

Він не зупинився, тільки всміхнувся дітям, пройшов повз неї, що наче прикипіла до місця посеред дороги. Вона не була релігійна, але їй чомусь здалося, що кюре неодмінно дасть їй що-небудь.

За хвилину вона вже знову тьопала далі по чорній липучій грязюці. Треба було пройти ще два кілометри, а стомлена малеча понуро насилу пленталася за матір'ю і більше вже нічим не цікавилась. Праворуч і ліворуч від дороги тяглися ті самі пустирі, обгороджені барканами, ті самі закурені фабричні будівлі з високими чорними димарями.

А за ними розляглася безмежна рівнина, мов якийсь океан бурої землі, і серед цього голого простору аж до фіолетової смуги Вандамського лісу не видно було й одного деревця.

– Візьми мене на руки, мамо.

І Маедиха брала на руки дітей – то дівчинку, то хлопчика. Посеред дороги стояли величезні баюри, і вона підтикала спідницю, щоб не прийти до панів занадто вже задрипаною. Тричі вона мало не впала – таке слизьке було це кляте шосе. Коли нарешті мати з дітьми дісталися до панського ґанку, два величезні пси накинулися на них з таким гавкотом, що діти страшенно заверещали з переляку, – аж кучерові довелося ляснути батогом.

– Залишіть тут свої сабо й заходьте! – закликала їх удруге Оноріна.

Опинившись у теплій, затишній їдальні, Маедиха й діти на хвилю остовпіли й соромливо похнюпилися під цікавими поглядами літнього пана й літньої пані, що так вигідно розвалилися в своїх кріслах.

– Дитино моя! Йди-но виконай свій маленький обов'язок, – промовила пані Грегуар.

Усі пожертви бідним мала давати Сесіль, бо, на думку Грегуарів, цього потребувало добре виховання. Треба бути завжди милосердним, і вони самі звали свій дім «домом Господнім». Вони пишалися тим, що роблять добрі діла розсудливо та обережно, і дуже боялися, щоб часом їх не одурили й не призвели до потурання згубним вадам. Тому вони ніколи не давали грошей, ніколи! Ні десять су, ані два су, – бо то ж річ відома, що скоро в бідняка заведеться в кишені два су, він їх відразу проп'є, прогуляє. Милостиню свою вони подавали завжди натурою, переважно дитячим теплим одягом, роздаючи його взимку бідарям.

– Ах, сердешні крихітки! – скрикнула Сесіль. – Вони аж поблідли з холоду!.. Оноріно, принеси-но мені той пакунок з шафи!

Служниці також дивилися на цих бідолах із співчуттям та жалем, але то був жаль людей, яким не треба турбуватися про свій пожиток. Покоївка пішла нагору по речі, а куховарка взяла було остачу від бабки, але замислено поставила тацю знову на стіл і стояла так, згорнувши руки.

– В мене якраз залишилося дві шерстяні суконьки та дві хустинки… – провадила далі Сесіль. – Ось побачите, як їм, біднесеньким, буде тепло!

Маедиха нарешті спромоглася заговорити і прошепотіла:

– Велика вам дяка, панночко… Ви дуже добрі…

На очі їй навернулися сльози: тепер вона була вже певна, що одержить сто су, і тільки не знала, звідки почати, якщо пани їх самі не запропонують. Покоївка щось не поверталася, і всі ніяково замовкли. Вчепившись у материну спідницю, діти вп'яли у бабку широко розкриті ласі очі.

– У вас їх тільки двійко? – запитала пані Грегуар, аби щось сказати.

– Де там, пані! У мене їх аж семеро!

Пан Грегуар, що був знову поринув у свою газету, мало не підскочив з обурення.

– Семеро дітей! Навіщо стільки, царице небесна!

– Це дуже необачно, – прошепотіла підстаркувата пані.

Маедиха нахилила голову, немов перепрошуючи. Що ж поробиш! Про це якось не думалось, діти знаходилися самі собою. А до того, з часом, коли діти підростуть, усій родині буде легше, адже ж вони підуть працювати і зароблятимуть. От і їхня сім'я жила б непогано,

якби не дід, що вже дуже підтоптався, та ще якби всі діти гуртом могли працювати, а то ж тільки два хлопці та старша дівчина дійшли встановлених літ і мають право працювати на шахті. А малеча теж їсти хоче, дарма що нічого не заробляє.

– То ви працюєте на шахті вже давно? – питала далі пані Грегуар.

По блідому обличчі Маедихи перебігла німа усмішка.

– Ще б пак!.. Я працювала під землею до двадцятьох років; а коли знайшлася друга дитина, то лікар сказав, що я звідти живою не вийду, – в мене, бачте, в кістках почалося щось кепське. До того, ще на цей саме час я вийшла заміж і в мене було досить клопоту вдома… А рід мого чоловіка працює на шахті вже з давніх-давен. І дід, і прадід, геть усі працюють там, відколи в «Рекійярі» вперше кайлом ударили.

Пан Грегуар замислено дивився на цю жінку й на її жалюгідних дітей, на їхні воскові обличчя, на їхнє безбарвне волосся; на них позначилися всі ознаки виродження: надто малий зріст, анемія та смутна якась потворність через вічні злидні. Вона замовкла, і тільки вугілля в каміні весело тріщало. В затишній кімнаті стояла та обважніла атмосфера добробуту й тиші, що в них буржуа вбачають своє щастя.

– Що вона там робить? – скрикнула нетерпляче Сесіль. – Піди скажи їй, Мелані, що пакунок лежить внизу в шафі ліворуч.

Тим часом пан Грегуар міркував уголос далі:

– Нелегко на світі жити, годі й казати; але ж, моя голубко, згодьтеся зі мною, робітники – нерозсудливі люди… Замість відкладати копійчину про чорний день, як роблять це наші селяни, шахтарі пиячать, беруть набір і кінець кінцем не мають змоги прогодувати себе й родину.

– Слушно говорите, пане, – поважно відповіла Маедиха. – Часом люди добру дорогу гублять. Це я завжди кажу різним ледарям, коли вони нарікають… Мені пощастило, мій не п’є. А все ж і він часом хильне в неділю зайву чарку; але далі не йде – він мене жалує. І це з його боку дуже любо, подумайте, адже ж до нашого весілля він пив, вибачте на слові, справді, як та свиня… Проте, хоч він і обачний чоловік, – нам з цього не легше. Бувають дні, як ось нині, коли ви всі куточки в хаті винишпорте, а й однісінького су не знайдеться.

Вона хотіла навести панів на думку про потрібні їй сто су й оповідала своїм спокійним м’яким голосом про їхній фатальний борг, що був спочатку невеличкий, а потім став розбухати, розростатися і тепер вкрай підточував їхній добробут. Вони виплачували його частками двічі на місяць чесно й акуратно. Але досить було не заплатити одного разу, і все пішло шкереберть, ніколи вже не наженеш! Гроші як у прірву йдуть, борг росте та й росте, і вони вже впадали в розпач; працюєш, працюєш, а виходить, що навіть з боргом не можеш розквитатися. Хоч сядь та й плач! Так і до самої смерті не викрутишся! Бо треба ж зрозуміти: вуглекоп не може обійтися без кухля пива, треба ж чимсь горло прополоскати від кіптяги. Починається завжди з цього, а як посядуть злидні, то його вже з шинку й волоком не витягнеш. Бо ж справді – це так, по щирості, нікого не ображаючи, – робітники все ж таки заробляють не дуже густо.

– А я гадала, – промовила пані Грегуар, – що Компанія дає вам помешкання і паливо.

Маедиха глянула скоса на яскравий жар у каміні.

– Атож, вугілля нам дають, – щоправда, не дуже добре, але ж, проте, горить… Та й помешкання недороге; платимо за нього шість франків на місяць; ніби й дрібничка, а часом, ох, як скрутно доводиться… От і сьогодні, хоч на шматки мене ріжте, а не знайдете і двох су. Де нічого немає, то вже немає!

Пан і пані мовчали, випроставшись вигідно в своїх кріслах; їм надокучило оповідання про ці злидні, і навіть якесь неприємне почуття заходило в душу. Маедиха злякалася, що, може, образила чимсь панів ненароком, і додала своїм спокійним, поважним тоном практичної жінки:

– Не думайте, я не нарікаю! Так воно вже на світі ведеться – треба коритися; тим паче, що хоч бийся як риба об лід, а все одно нічого не зміниш… І найкраще, на мою думку, силкуватися чесно жити на тому місці, куди тебе Господь Бог поставить, – чи правду я кажу, пане?

Пан Грегуар підтримав її з помітним задоволенням; йому сподобалися її слова.

– З такими переконаннями, моя голубонько, не страшні ніякі злигодні.

Оноріна з Мелані принесли, нарешті, пакунок. Сесіль його власноручно розв'язала і витягла дві суконьки; потім додала до них ще дві хусточки, навіть панчохи та рукавички. Це все, напевне, буде до міри – і вона звеліла служницям загорнути вибрані речі. Сесіль поспішала: вчителька музики прийшла нарешті, і треба було швидше випровадити з хати шахтарку з дітьми.

– У нас така скрута, – тихо промурмотіла Маедиха, – якби нам хоч сто су…

Слова застрягли їй у горлі: Мае були горді і ніколи не жебрали. Сесіль стурбовано зиркнула на батька, але той рішуче відмовив, так ніби виконував свій найсвятіший обов'язок.

– Ні, ніяк не можна, ми цього ніколи не робимо, у нас інші погляди.

Дівчину вразив розпачливий вираз обличчя в шахтарки, вона захотіла приголубити хоч її дітей; вони ввесь час не зводили пильних очей з солодкої бабки; Сесіль відрізала два шматки і дала їм.

– Ось! Це для вас.

Але за хвилю передумала, взяла їх назад і попрохала клаптик паперу.

– Стривайте, ви поділитеся з вашими братиками та сестричками.

Батьки зворушено дивилися на свою добру дочку, а вона тим часом нарешті випровадила Маедиху з дітьми за двері. Бідолашні діти, що не мали хліба, почимчикували, побожно тримаючи в своїх задубілих рученятах шматки чудової бабки.

Маедиха потягла дітей за руки по шосе, не бачачи вже перед собою ані безлюдних полів, ані чорної грязюки, ані важкого, як олово, неба: все крутилося їй перед очима. Йдучи назад через Монсу, вона ще раз зайшла до Мегра і так його благала, що, кінець кінцем, той дав-таки два буханці хліба, кави, масла та навіть сто су, бо він позичав на короткий час і гроші. Йому потрібна була не вона, а Катріна; жінка це зрозуміла, коли він настирливо наказав їй присилати дочку по продукти. Гаразд! Це ще побачимо! Катріна дасть йому добре по пиці, якщо він почне до неї підсипатися.

III

На дзвіниці маленької мурованої каплички в селищі Двохсот Сорока, куди абат Жуар приходив щонеділі правити службу божу, вибила одинадцята година. Побіч церкви стояла також мурована школа; дарма що вікна її були щільно зачинені, надворі чутно було невиразне дудніння дитячих голосів. На широких вулицях та по невеличких садочках, що щільно притулилися один до одного, було зовсім порожньо. Ці садки між чотирма великими кварталами одноманітних шахтарських будиночків спустошив зимовий холод, вони світили своїми голими грядками з рештками пожовклої городини. По всіх хатах варили юшку. З димарів курів димок. З часу до часу десь грюкали двері, яка-небудь жінка визирала на вулицю і знову ховалася. Дощ уже не падав, але в сірому небі стільки було вологи, що в діжки, які було розставлено під ринвами на пішоходах, безперестанку капотіла вода. Єдина краса цього селища, збудованого за одним заходом на розлогій холмовині, окраяній, мов жалобною габою, чорними шляхами, були рівні ряди червоних черепичних дахів, що аж виблискували під дивними дощами.

Йдучи додому, Маедиха трохи звернула, зайшла до жінки одного наглядача купити картоплі; в тої ще трохи залишилося з власного городу.

За шерегою ріденьких тополь – єдиних дерев, що ростуть на цій голій рівнині – стояла трохи на відшибі окрема купка домочків, побудованих по чотири в ряд. Компанія призначила ці нові кращі житла з окремими садками тільки штейгерам та наглядачам. Добродушно глузуючи з власних злиднів, шахтарі прозвали цю частину селища кутком «Шовкових панчіх», а свій куток – «Плати свої борги».

– Уф! Нарешті долізли, – зітхнула обтяжена пакунками Маедиха, штовхаючи поперед себе до хати задрипаних Ленору й Анрі, що ледве волочили стомлені ноженята.

Перед каміном сиділа Альзіра й колисала на руках Естеллу. Цукру більше не було, і немовлятко аж посиніло з крику. Не знаючи, як би його зацитькати, дівчинка вдавала, що годує його, – це часто допомагало; але на цей раз вона марно розстебнула суконьку й марно тулила немовля до своїх скалічених дитячих грудей; дитина ще дужче лютувала, кусаючи беззубими щелепами її худеньке тіло і не висмоктуючи нічого.

– Ось я її візьму, – закричала мати, поклавши на стіл пакунки. – Вона не дасть нам і словом перемовитись.

Маедиха розстебнула свою кофту й витягла важку, мов налитий бурдюк, грудь; верескуха відразу замовкла й жерцем впилася в неї. Тільки тепер можна було заговорити. А проте все було гаразд, маленька господиня не дала погаснути вогню, добре підмела й прибрала в господі. У кімнаті стало зовсім тихо, і тільки згори долітав ритмічний невпинний хропіт старого Безсмертного.

– Ой, скільки тут всякої всячини! – прошепотіла Альзіра, поглядаючи на харчі й усміхаючися. – Коли хочеш, мамо, я зварю юшку.

На столі лежали дві буханки хліба, картопля, масло, кава, цикорій, півфунта свинини та ще й пакунок з теплою одежею.

– Ага! Юшка! – втомлено промовила Маедиха. – Треба було б нарвати щавлю та порею… Ні, я зварю її пізніше чоловікам… А ти постав-но варити картоплю, ми попоїмо її з масельцем… І кава! Ти ж не забудь і кави зварити.

Тут мати раптом згадала про бабку, але в руках у Ленори та в Анрі, що вже тим часом трохи перепочили і знову заходилися вовтузитися на підлозі, не було нічого. Ото кляті прожери, як вони встигли все нишком ум’яти! І вона надавала їм потиличників.

Пораючися з казанком коло вогню, Альзіра заспокоювала її:

– Та годі-бо, мамо! Коли це для мене, то ти ж знаєш, що мені байдуже до тієї бабки. Адже ж вони зголодніли, втомилися.

Вибила дванадцята; по пішоходах зачовгали сабо школярів, що поверталися з школи додому. Картопля закипіла, кава, розбавлена наполовину цикорієм, була також готова, і важкі запашні її краплі поволі спадали в горнятко крізь ситечко.

Ріжок столу звільнили від пакунків; але за столом їла тільки мати, діти обійшлися власними колінами. Ненажерливе хлоп’я весь час мовчки, але вперто поглядало на свинину, загорнену в масний папір, вона не давала йому спокою. Маедиха помалу ковтала каву, тримаючи склянку обома руками, щоб зігрітися. За кілька хвилин зійшов і старий Безсмертний. Він вставав звичайно пізніше, і сніданок дожидався його на плиті. Сьогодні він розсердився, що нема юшки; а коли невістка відказала йому, що не завжди можна робити так, як хочеш, він відразу затих і мовчки взявся до своєї картоплі. Від часу до часу дід підводився з-за столу й підходив до вогню сплюнути в попіл, щоб не гидити в хаті, а потім знову вгрузав у свій стілець і, понуривши голову, із згаслими очима байдуже розминав беззубими щелепами їжу.

– А я й забула, мамо, – сказала Альзіра, – приходила сусідка…

Мати не дала їй договорити.

– Ет, обридла вона мені!

Вона сердита була на Левачиху, бо та ще вчора бідкалася перед нею, щоб тільки нічого їй не позичати; а проте саме тепер, – Маедиха це добре знала, – вона мала гроші, бо їхній

пожилець Бутлу щойно заплатив їм за два тижні наперед. А втім, у селищі люди рідко позичали одне одному.

– До речі! Ти мені нагадала, – провадила Маедиха, – насип-но мені в папірець одну засипку кави. Я віднесу П'єрронисі – ще позавчора в неї позичала.

Коли дівчинка наготувала пакуночок, мати взяла на руки Естеллу й, обіцявши незабаром повернутися й поставити юшку для чоловіків на вогонь, пішла до сусідки; старий Безсмертний жував помалу картоплю, а Ленора з Анрі билися в кутку за лушпайки, що падали на підлогу, – вони збирали їх і їли.

Замість обходити вулицею, Маедиха пішла навпростець через присадки, щоб Левачиха, бува, не гукнула її. Садок Мае був поруч із садком П'єрронів: у баркані було виламано кілька штахетів, і сусіди ходили сюдою один до одного. Недалеко від цієї дірки була криниця, спільна для чотирьох родин. Трохи далі, за кущиком миршавого бузку, стояв низенький сарай із різним старим мотлохом; там же таки вигодовували кролів, щоб мати на свята печеню. Вибила перша година; настав час кавувати, і вулиці немов повимирали. Тільки-но один ремонтний робітник – йому рано ще було йти на роботу – скопував грядки на своєму городі, не підводячи голови. Підійшовши до протилежного дому з вулиці, Маедиха дуже здивувалася: вона побачила біля церкви якогось пана й пані. Маедиха зупинилася й відразу ж пізнала їх: то була пані Енбо, що повела своїх гостей, пана з орденом і пані в хутряному манто, оглядати шахтарське селище.

– Нащо ти турбувалася? – скрикнула П'єррониха, коли Маедиха віддала їй каву. – Адже ж над головою не капає.

П'єрронисі було двадцять вісім років, і в селищі її вважали за першу красуню. Вона мала темне волосся, великі очі, низький лоб, маленький рот і округлі пружні груди, бо в неї ніколи не було дітей; а до того ще й дбала про свою вроду і була охайна, мов та кицька. Її мати, стара Проноза, вдова шахтаря, що загинув під землею, послала свою доньку працювати на фабрику, присягаючись, що повік не віддасть її за вуглекопа; але дочка, що вже давно була на порі, пішла за вдівця П'єррона, у якого від першої жінки зосталася восьмилітня дівчинка, – і це так розлютувало стару, що та й досі не могла цього простити своїй дочці. П'єррони жили дуже щасливо, дарма що по всій копальні ходили плітки про чоловікову поблажливість та про жінчиних полюбовників. П'єррони не мали боргів, двічі на тиждень їли м'ясо, господа в них була охайна, чиста, а посуд так виблискував, що в нього можна було замість дзеркала дивитись. Окрім того, через добру протекцію, Компанія дозволила П'єрронисі торгувати цукерками та печивом, що пишалися в скляних банках на двох поличках за шибками у вікні. Це давало шість або сім су прибутку на день, а в неділю то часом аж дванадцять. Родинну злагоду порушувала тільки стара бунтарка Проноза, що горіла помститися над хазяями за смерть свого чоловіка й не перестаючи кляла всіх і все, та ще мала Лідія, якій завжди перепадали ляпаси від усіх членів родини під час хатньої колотнечі.

– Диви, як вона виросла, – сказала П'єррониха, бавлячись з Естеллою.

– Ох, а клопоту з ними скільки, – не кажи краще! – зітхнула Маедиха. – Ти щаслива, що не знаєш цього лиха, зате ж і кімната в тебе – як лялечка!

Хоч у Маедихи в господі теж було чисто і щосуботи вона все старанно змивала й прибирала, а проте вона глянула заздрісним оком доброї господині на цю світлу, привітну кімнату, навіть причепурену, з позолоченими вазами на буфеті, дзеркалом, трьома гравюрами в рамках.

П'єррониха якраз наварила собі кави й пила її сама, бо вся її сім'я була в шахті.

– Вип'ємо разом по скляночці, – сказала вона.

– Ні, спасибі, я допіру пила в себе.

– Хіба ж вона тобі завадить?

Звісно, кава не могла завадити, і обидві жінки почали поволі кавувати.

Крізь вікно між скляних банок з солодощами видно було на протилежному боці причілки шахтарських будинків з чистішими й бруднішими завісками на віконцях; ці завіски свідчили про охайність господинь, можна було й до хати не зазирати – здалеку ще видно було, які там люди живуть. Попиваючи каву, сусідки дивилися на вулицю. На вікнах у Левакiв завіски були дуже брудні, не завіски, а справжні заяложені ганчірки, немовби ними від сажі казанки обтирали.

– Не знаю, як це можна жити в такому барлозі! – тихенько сказала П'єрониха.

Маедиха ніби цього тільки й чекала і як почала, то вже не могла перестати. Коли б їй отакого пожильця, як Бутлу, вона б знала, як господарювати! Треба тільки як слід до діла взятися – і пожилець той, як знахідка, буде. Тільки ніколи не слід його за полюбовника собі брати. Через те ото чоловік і запиває, б'є жінку та бігає до кафешантанних співачок у Монсу.

П'єрониха з огидою скривилася. Ет, оті співачки! Від них тільки хвороби набратися можна. У Жуазелі була одна така – то від неї пішла зараза по всій копальні.

– Як же ти дозволила твоєму синові зв'язатися з їхньою дочкою, я цього просто не второпаю! – спитала П'єрониха.

– Еге! Дозволила! А як же ти не дозволиш, хотіла б я знати?.. Їхній садок межує з нашим. Влітку води набрати не можна було, ступня ступити, так-таки й наткнешся на Захарі з Філоменою: десь під бузком отаборяться. І хоч би тобі посоромилися людей та в сараї сховалися… Де там – і гадки не мають!

Це була звичайнісінька історія серед тутешньої молоді – хлопці й дівчата чи не змалку розтлівали одне одного; примощувалися десь на даху якогось низенького сарая, тільки-но починало смеркатися, і ні на кого не вважали. Усі відкатниці й родили у тому ж таки сараї свою першу дитину, коли не хотіли йти для цього до Рекійяра або в жита. Ніхто за це нікого не ганив; потім вони все одно брали шлюб, і тільки матері сердилися, коли їхні сини починали жити занадто рано, бо жонатий син вже про батьків не дбає.

– Як на мене, то я б краще цьому поклала край, – провадила розсудливо П'єрониха. – У Філомени вже від твого Захарі двійко, нема що робити – не розрадиш, однаково бачитимуться… А грошенята твої за водою попливли.

Маедиха сердито стиснула кулаки.

– Прокляну! Хіба ми не батьки Захарі? Хіба він не повинен нас шанувати? Адже він нам грошей коштував? Хай спершу відробить те, що з'їв, а тоді вже й жінку бере… Скажи-но мені, куди ж нам подітися, як усі наші діти відразу на інших підуть заробляти? Руки скласти й подихати, чи що?

Вона трохи заспокоїлася.

– Це я кажу так собі… Побачимо, як воно буде… А в тебе добра кава: ти засипаєш як слід.

Сусідки набалакалися досхочу, і за чверть години Маедиха почала хутко збиратися додому – згадала, що треба швидше юшку чоловікам варити.

Малеча вже знову посунула до школи, кілька жінок визирнуло на вулицю. Вздовж шахтарських будиночків ішла пані Енбо з своїми гостями; вона показувала на селище, про щось їм розповідаючи. Гості ці всіх дуже зацікавили. Копач відірвався на хвилину від лопати, дві сполохані курки кинулися в кущі.

Вертаючись додому, Маедиха наскочила на Левачиху, що чекала на лікаря Вандерхагена, який був на посаді при копальнях; цей маленький, заклопотаний, вкрай обтяжений працею чоловік завжди кудись поспішав, свої поради хворим він давав похапцем на вулиці.

– Пане, щось мені не спиться, всеньке тіло ниє… – скаржилася Левачиха. – Треба б мені порадитися з вами.

Він звертався до всіх на «ти» і відповів не зупиняючись:

– Дай мені спокій! Ти п'єш забагато кави. Ото й усього.

– Треба було б вам оглянути й мого чоловіка, – додала й собі Маедиха. – У нього все ноги болять.

– Це в нього через тебе. Дай мені спокій!

Обидві жінки знизали безпорадно плечима та й так і лишилися посеред дороги, дивлячись лікареві вслід.

– Заходь, – сказала Левачиха, – є щось новеньке… Та й кави вип'єш. Допіру наварила.

Маедиха хотіла відмовитись, але спокуса була надто велика:

– Що ж, хіба трошечки, щоб не образити сусідку! – І вона зайшла.

Господа в Леваків аж почорніла від пороху та павутиння; по стінах, на підлозі скрізь рябіли масні плями; стіл, буфет були загиджені, заяложені; усе просмерділося важким, гірким духом, що аж дихати було важко; не почувалося господарської руки. Перед вогнищем, лежачи ліктями на столі, спустивши носа в миску, сидів Бутлу і повагом сьорбав свою юшку. Це був кремезний, добродушний чоловік; на свої тридцять п'ять років він здавався ще зовсім молодий; малий Ахілл, Філоменин первак, – йому вже пішов третій рік, – стояв проти Бутлу і мовчки дивився на нього благальним поглядом голодного звірятка. Пожилець – людина лагідна, дарма що борода в нього була густа і темна, – коли-не-коли пхав малому в рот шматки м'яса.

– Стривай, мабуть, вона не досить солодка, – сказала Левачиха, підсипаючи в каву дрібного цукру.

Левачиха була тільки на шість років старша за Бутлу, а на неї було просто гидко дивитися. Це була дуже підтоптана жінка з обвислими грудьми і з таким же обвислим животом, плескатим обличчям і завжди скуйовдженими сивуватими патлами. Бутлу, мабуть, вважав, що іншою вона не може бути, і не придивлявся до її вад, так само, як не придивлявся й до її юшки, де завжди плавали волосинки, та до білизни на ліжку, якої вона не міняла по три місяці.

– Та ось слухай, що я хотіла тобі сказати, – цокотіла господиня. – Учора ввечері П'єрроніху бачили коло «Шовкових панчіх», вона там швендяла, а відомий тобі панок чекав на неї за Расснеровою пивницею; звідти вони подалися геть удвох, пішли кудись уздовж каналу… Ба як! Чи ж годиться це заміжній жінці?

– Звісно, – сказала Маедиха, – до шлюбу П'єррон частував штейгера кролями, а тепер йому далеко дешевше частувати власною жінкою.

Бутлу аж затрусився зо сміху і кинув шматочок хліба з підливою Ахіллові в рот.

І обидві жінки заходилися пересуджувати П'єрроніху, – ач, яка кокетка! У голові вітер, з себе не краща за інших, а тільки й думки в неї, що облизуватись, та обмиватися, та помадою маститися. А проте це вже чоловікова справа: як йому до вподоби такий заробіток, то хай заробляє. Звичайно, бувають такі честолюбні люди, що вони, здається, ладні підтирати за начальством, що на все готові за одне панське «спасибі».

Довгенько вони отако базікали, аж ось надійшла сусідка з дев'ятимісячною дівчинкою Дезіре, другою дитиною Філомени. Сама Філомена снідала в сортувальні і домовилася з сусідкою, щоб та приносила їй дитину на роботу; там вона й годувала її похапцем, примостившися на купі вугілля.

– А от моєї й на хвилину не можу залишити: такий галас зчиняє, що хоч з хати тікай, – промовила Маедиха, дивлячись на Естеллу, що задрімала в неї на руках.

Але ж не вдалося їй ухилитися від відповіді на запитання, яке прочитала вона в очах у Левачихи.

– Треба б уже якось кінчати, що ти на це скажеш?

Спочатку обидві матері, навіть не порозуміваючись, були проти шлюбу їхніх дітей. Якщо мати Захарі хотіла якнайдовше користуватися синовим заробітком, то й Філоменина мати так само лютувала, що доведеться втратити доччині гроші. Над головою не горіло,

і Левачиха навіть воліла держати в себе онука, поки інших дітей не було; але тепер, коли хлопчик підростав, почав їсти хліб, та ще й дівчинка знайшлася, це вже йшло не в руку і вона всіма силами вимагала шлюбу.

– Захарі уже тягнув жеребок, – казала вона далі, – і тепер більше немає перешкод… То чого ж чекати?

– Відкладемо до кращих часів, – відповіла ніяковіючи Маедиха. – Ну, та й морока! Хіба ж таки не могли вони потерпіти, доки не звінчаються! Щоб я з цього місця не зійшла, – отак і знай, – власними руками задушу Катріну, коли дізнаюся, що й вона цю дурницю зробила!

Левачиха знизала плечима.

– Е! Що там казати! Свого часу зробить і вона, як усі!

Бутлу спокійно, як людина, що почуває себе в своїй хаті, підійшов до буфета взяти шматок хліба. На другому кінці стола разом із лушпинням лежали картопля та порей на Левакову юшку; господиня разів із десять бралася вже до городини і кидала її щохвилини, захоплюючись балачками. Вона знову взяла ніж у руки, але через хвилинку кинула його й метнулася до вікна.

– Що воно таке?.. Диви! Пані Енбо з якимись панами. Ось вони до П'єрронихи пішли.

І обидві знову зацокотіли про жінку П'єррона. Звісно, то не первина! Як Компанія захоче комусь показати селище, то гостей ведуть відразу просто до П'єрронихи, бо в неї чисто. Гостям, звичайно, нічого не розповідають про її історію з головним штейгером. Не штука бути чистьохою, коли маєш полюбовників, що заробляють по три тисячі франків на рік, не кажучи вже про казенну квартиру, опалення та подарунки. Зверху, може, й чисто, зате всередині паскудство. І весь час, поки гості сиділи у П'єрронихи, сусідки наввипередки судили її.

– О, вже виходять, – сказала нарешті Левачиха. – Диви, повертають… Та вони, здається, до тебе, голубонько!

Маедиха злякалася. Хто його знає, може, Альзіра не витерла стола? А юшка! Юшки ж вона ще не ставила! Враз схопилася і, промимривши «до побачення», вона кинулася прожогом додому.

Але вдома все було гаразд, – кухня аж блищала. Альзіра дуже поважно запнулася ганчіркою й почала варити юшку, бо ж мати забарилася. Вона висмикнула з грядки останній порей, нарвала щавлю і почала старанно чистити городину; а тим часом на вогні у великому казані підігрівалася вода чоловікам, що завжди милися після роботи. Анрі та Ленора були навдивовижу слухняні, мабуть випадково, і, сидячи в кутку, ретельно дерли на шматочки старий календар. Дід Безсмертний мовчки курив люльку.

Не встигла Маедиха відсапатися, як у двері постукала пані Енбо.

– Можна зайти, голубонько? Ви дозволяєте?

Це була пишна блондинка, трохи обважніла, хоч дуже гарна на свої сорок років; вона силувано всміхалася, і видно було, що вона боїться забруднити свою шовкову сукню бронзового кольору та чорну оксамитову мантилью; тільки вона це старанно й досить вдало ховала.

– Заходьте, заходьте, – припрошувала вона своїх гостей. – Ми тут нікому не заважаємо… І тут, бачите, як чисто? А ця мила жінка має аж семеро діток! Наші шахтарські сім'ї всі такі… Я вже вам казала, що Компанія здає їм будиночок за шість франків на місяць. Велика кімната внизу, дві нагорі, льох і садочок.

Пан з орденом та пані в хутряному манто, що приїхали вранці поїздом з Парижа, дивилися здивованими, осовілими очима навколо себе: їх ніби приголомшило це чуже незвичне оточення.

– Навіть садочок… – промовила пані. – Та вони, мабуть, чудово тут живуть, – яка розкіш!

– Ми даємо їм вугілля більше, ніж їм треба, – казала далі пані Енбо. – Двічі на тиждень їх відвідує лікар; а коли вони стають старими, то дістають пенсію, дарма що з платні в них не вираховують на неї.

– Справжня земля обітована! Рай земний! – прошепотів з захопленням пан.

Маедиха кинулася підставляти стільці, але гості відмовилися. Пані Енбо вже набридла ця роль провідника по звіринцю, що нею вона розважалася на першій порі в своєму відлюдді; ці повсякчасні злидні, що ними тхнули навіть найчистіші, найкращі житла, куди вона наважувалася заглядати, неприємно її вражали і, кінець кінцем, псували їй настрій. До того ж, вона лише повторювала уривки чужих фраз і ніколи не цікавилася глибше побутом цього робітничого люду, що працював і страждав обік неї.

– А які хороші діточки! – прошепотіла пані, хоч ці діти з занадто великими головами та настовбурченим жовтим, як солома, волоссям, здавалися їй просто страховищами.

І Маедиха мусила докладно розповісти, скільки кожному з них років; для годиться її спитали ще й про Естеллу. З пошани до гостей старий Безсмертний витяг з рота люльку; він був страшний, цей чоловік, знеможений сорокалітньою працею на дні шахти, з задубілими, як палки, ногами і з землистим кольором обличчя; коли на нього раптом напав жахливий кашель, він хутко вийшов з кімнати, щоб сплюнути надворі, турбуючись, що чорне його харкотиння може неприємно вразити панів.

Найбільш сподобалася Альзіра. Яка гарнесенька маленька господиня, ще й фартушиною запнулася! Відвідачі привітали матір з тим, що вона має, хоч і малу, а вже таку розумну доньку. Горба її наче ніхто й не помічав, але співчутливі погляди, в яких відчувалось якесь зніяковіння, часто зупинялися на бідолашній скаліченій дівчинці.

– Тепер, коли в Парижі вас хто спитає про наші шахтарські селища, ви зможете розповісти багато… – сказала пані Енбо. – Тут завжди так тихо, як ось тепер, – справжній патріархальний побут; усі щасливі й здорові, – ось як бачите; загалом – це місцина, куди й вам слід би було приїхати, щоб підправити здоров'я, подихати чудовим повітрям та пожити серед безтурботної тиші…

– Чудесно, чудесно! – скрикував захоплений паризький гість.

Вони вийшли з будинку з таким виразом на обличчях, який буває в людей, коли виходять вони з паноптикуму. Маедиха провела їх аж за двері й зупинилася на порозі, дивлячись їм услід, а вони пішли помалу до церкви, голосно розмовляючи. З будинків повисипали жінки й поставали купками на вулиці; звістка про приїзд гостей умить облетіла все селище.

Левачиха зачепила коло свого дому П'єрониху, що також прибігла витрішків половити. Обох дратувало те, що пани так довго гостюють у Маедихи, – ночуватимуть вони там, чи що? Чого вони в неї не бачили?

– Нічого за душею нема, – хоч скільки заробляють! Звісно, ніколи не настачиш таким людям!

– Я допіру дізналася, що вона сьогодні ранком ходила жебрати до панів у Піолену, а Мегра ніяк не хотів давати їм хліба, а потім таки дав харчів набір… Ми вже знаємо, чим йому платять, отому Мегра.

– Та вже ж собою не заплатить, – нема дурних… Мабуть, Катріною.

– Ой-ой-ой! А повіриш, оце допіру вона мені присягалася задушити власними руками свою дівку, як та собі кавалера заведе!.. Ач яка! Ніби ніхто й не знає, що той довготелесий Шаваль уже давно її облапав.

– Цить!.. Ідуть!

І обидві жінки, Левачиха й П'єрониха, вмить замовкли; дуже чемно, без настирливої цікавості скинули оком на гостей, що саме виходили з дому. Потім вони кивнули пальцем Маедисі, що вийшла на вулицю з Естеллою на руках, підкликаючи її до гурту. Усі троє мов

скам’яніли, уп’явши очі в спини пишно вдягнених пані Енбо та її гостей; але скоро ті відійшли за тридцять кроків, жінки зацокотіли ще жвавіше.

– А грошей-грошей на собі скільки носять! Мабуть, їхня шкура дорожча за них самих.

– Ще б пак!.. За ту не скажу, нічого не знаю, ну, а за нашу й чотирьох су не дам, дарма що ходить, як пава. А що про неї говорять!..

– Чи ба! А що таке?

– Кажуть, що має стільки полюбовників… По-перше, інженера…

– Цього худенького?.. Та він же такий малюк! Та вона ж його в своїх простиралах загубить.

– Дарма, аби їй подобався! Як на мене, то це вже справа непевна, коли яка пані гидливо кирпу гне та губи копилить, немов їй усе не до вподоби… Диви, як вона крутить задом, хоче показати, що всіх нас зневажає. Чи то ж годиться?

Гості йшли так само повагом, жваво розмовляючи, коли це до церкви під’їхала коляска; дверцята відчинилися, і з неї вийшов пан років під п’ятдесят, у чорному сюртуці, дуже смуглявий, з правильними рисами владного обличчя.

– Чоловік! – прошепотіла Левачиха, охоплена тим ієрархічним жахом, що викликав у своїх десятьох тисяч робітників пан директор; вона заговорила тихше, немовби той міг її почути звідси. – А проте і йому роги наставили!

Тепер уже всі висипали на вулицю. Цікавість жіноцтва зростала, групи підходили одна до одної і злилися незабаром у цілу юрбу, а купки зашмарканої малечі з роззявленими ротами загатили пішоходи. З-за шкільного баркана виринуло на хвилину навіть бліде обличчя вчителя. Робітник покинув скопувати грядки і, спершися ногою на заступ, стояв у своєму садку з круглими, здивованими очима. А сусідки гомоніли, і здавалося, що то мов торохтіли калаталки та шелестів ніби сухий лист.

Коло дверей у Леваків зібрався найбільший гурт. Спочатку підійшли дві жінки, потім десять, потім двадцять.

П’єрониха притихла, бо тепер набралося занадто багато сторонніх. Маедиха теж була дуже обережна і тільки мовчки слухала; щоб зацитькати Естеллу – та завзялася знову на відчай душі репетувати, – вона спокійнісінько вийняла перед очима у всіх свою м’яку велику грудь здорової мамки, – грудь, що витяглася й обвисла, немов її безперестанку розпирало молоко.

Пан Енбо допоміг дамам сісти в екіпаж і дав знак кучерові; екіпаж покотився до Марш’єнна. І раптом жіноцтво зчинило страшенний галас: усі зацокотіли, замахали руками, заметушилися, наче мурашки у розворушеному мурашнику.

На дзвіниці вдарило тричі. Бутлу та інші ремонтні робітники подалися до шахти. Раптом з-за церкви показалися перші вуглекопи, що поверталися зігнувшись з роботи, чорні, в обмоклій одежі, із схрещеними на грудях руками.

Сполохані господині кинулися врозтіч: самі вже бачили, що довге кавування та баляси призвели їх до гріха; і чути було тільки стурбовані сердиті вигуки:

– Ой лишенько! А юшка? А юшка ж ще й не готова!

IV

Коли Мае прийшов додому, лишивши Етьєна в Расснера, Катріна, Захарі та Жанлен доїдали вже свою юшку. Шахтарі поверталися з роботи такі голодні, що сідали до столу в мокрій одежі, навіть не вмиваючись; ніхто ні на кого не чекав, і через те стіл був накритий від рання до смеркання, – за ним завжди хтось сидів і їв свою порцію, залежно від того, коли саме йому випадало працювати.

Мае ще на порозі помітив продукти. Він не сказав нічого, але його стурбоване обличчя прояснiло. Цілісінький день, поки, задихаючися на дні копальні, цокав він невпинно кайлом, болюча думка про порожній буфет, де не лишилося вже ані кави, ані масла, раз у раз стискала йому серце. Як викрутиться та нещасна жінка? Що робити, коли вона вернеться з порожніми руками? І на тобі, – всього дістала! Вона розкаже йому про це пізніше. Він аж засміявся.

Катріна з Жанленом уже встали з-за столу й пили каву стоячи, а Захарі, не наївшися юшкою, відрізав собі окраєць хліба й намастив його маслом. Він помітив на тарілці свинину, але не чіпав її; коли м'яса було тільки на одного, то всі знали, що воно батькові. Юшку запили добрим кухлем свіжої водиці – цілющим, свіжим напитком в останні дні перед півмісячною платнею.

– У мене немає пива, – промовила Маедиха, коли батько сів до столу. – Я пожалувала грошей… А втім, якщо хочеш, то мала побіжить і візьме пінту.

Він глянув на неї з захватом. Як! Невже в неї навіть гроші є?

– Ні, я вже випив кухоль, обійдеться, – відказав Мае й почав помалу сьорбати мішанину з хліба, картоплі, щавлю та порею; за браком тарілки він їв з великої миски.

Не спускаючи з рук Естелли, мати разом з Альзірою упадала коло нього: вони підсунули йому масло та свинину, підігріли на вогні каву.

Тим часом старші діти поставили перед вогнищем балію, що її було зроблено з діжки, перепиляної пополам. Катріна кінчила обідати перша й налила в неї теплої води, а тоді спокійнісінько роздяглася, не соромлячись, бо звикла до цього ще змалку; скинула свого чепчика, куртку, штани та сорочку, обернулася животом до вогню і почала міцно натирати тіло чорним милом. Ніхто на неї не дивився, навіть Ленора та Анрі вже не цікавилися тим, як вона збудована. Обмившись, вона гольцем-гола пішла нагору, а свою мокру сорочку та іншу одежу залишила купою долі. Але брати зчинили бучу. Жанлен скочив у діжку поперед Захарі, виправдуючись тим, що Захарі ще їсть, а той заходився його випихати й репетувати, що він зробив уже ласку Катріні і не бажає полоскатися в помиях після різних шмаркачів, та й вода буде після Жанлена така чорна, що хоч школярам у чорнильниці наливай. Кінець кінцем вони влізли в діжку разом, помирилися і, обернувшись до вогню, почали навіть дуже смирно милити один одному спини. Нахлюпавшись, вони, як і сестра, побігли зовсім голі нагору.

– Ото напаскудили, – пробубоніла Маедиха, підбираючи мокру одежу, щоб просушити її перед вогнем. – Альзіро, підітри-но трохи підлогу.

Але вона не договорила, бо за стіною у сусідів зчинився страшний галас. Чоловічий голос гримав, жіночий верещав, чути було тупотіння ніг і глухі удари, ніби хтось калатав кулаками по порожньому гарбузі.

– Левачиха дістає прочухана, – спокійно промовив Мае, вишкрябуючи ложкою свою миску. – Чому б таки? Адже ж Бутлу хвалився, що юшка готова.

– Еге, готова! – засміялася Маедиха. – Вся городина лежала на столі, ще й картоплі не накришила – я сама бачила.

Крик за стіною все зростав, щось грюкнуло в стіну так, що вона аж здригнулась, а потім усе затихло. Проковтнувши останню ложку юшки, Мае промовив спокійним тоном справедливого судді:

– Коли юшка не готова, то воно й по заслузі.

Він запив свою юшку склянкою холодної води і накинувся на свинину, різав її на маленькі кавалочки, настромлював на кінчик ножа і, поклавши на шматочок хліба, їв без виделки. Поки батько обідав, усі мовчали, і він теж мовчав; свинина смакувала не так, як звичайно від Мегра, – мабуть, жінка купила її десь-інде, але Мае не розпитував, тільки поцікавився, чи старий ще й досі спить. Ні, дід уже вийшов на проходку. І знову все замовкло. Але запахло м'ясом, і Ленора та Анрі, що дуже пильно розмазували пальцями воду по підлозі, попіднімали стурбовано голови й підійшли до батька – хлопчик попереду, дівчинка позаду.

Очі їх напружено стежили за кожним шматочком, займалися надією, коли він відривався від тарілки, і ставали сумні, коли він зникав у батька в роті. Від напруженого бажання вони зблідли, і на губи їм аж слина виступила, – нарешті це впало батькові в око.

– А діти їли? – спитав він.

І як жінка відразу не відповіла, то він додав:

– Ти ж знаєш, я не люблю такої несправедливості. Мені шматок у горло не лізе, коли голодна малеча мене обступає і канючить.

– Ет, звісно, їли! – розлютовано скрикнула мати. – Слухай їх! Їм віддай своє й чуже, вони все пожеруть, доки не луснуть… Альзіро, адже ми всі їли свинину?

– Звичайно, їли, мамо, – відповіла маленька каліка, що в таких випадках брехала не червоніючи, не гірше за дорослу людину.

Ленора та Анрі аж оторопіли, обурені з такої брехні. За що ж їх луплять, коли вони часом скажуть неправду? Їх маленькі серця болісно стискалися, вони палко хотіли заперечити, довести, що їх не було, коли всі їли свинину, що вони її й не куштували.

– Геть мені звідси! – гримала мати, відганяючи їх у протилежний кінець кімнати. – Безсороми! Тільки вмієте батькові в рот зазирати. А коли б навіть він сам один дістав м'ясо, то хіба ж він не працює на вас? А ви, нероби, лише їсти вмієте! Малі, а такі прожери!

Але батько покликав дітей до себе. Він посадив Ленору на ліве коліно, Анрі – на праве й доїв свинину разом з ними; кожне діставало по черзі маленькі шматочки і в нестямі з радощів мало не давилося ними. Доївши, Мае промовив до жінки:

– Ні, кави поки що не давай, спершу обмиюсь. Поможи тільки помиї вилити.

Вони взяли балію за вуха й вилили помиї просто в рівчак перед дверима.

Жанлен тим часом переодягся в сухе вбрання – мішкуваті шерстяні штани та блузу, що перейшли до нього від старшого брата Захарі, зійшов униз і крадькома проскочив на вулицю; мати побачила це й гукнула:

– Куди йдеш?

– Туди…

– Куди це туди?.. Слухай, біжи-но та нарви кульбаби для салату. Чи чуєш? Як не принесеш, то я тобі всиплю!

– Та добре вже! Добре!

Жанлен заклав руки в кишені і, важко волочачи свої взуті в сабо ноги, подався перехильцем геть. Цей захарчований десятилітній недоносок ішов уже ходою старого шахтаря. За ним зійшов Захарі; на ньому була шерстяна фуфайка з синіми смужками, і взагалі він був одягнений значно охайніше за брата. Батько йому крикнув навздогін не спізнятися, – той тільки головою кивнув і мовчки вийшов з люлькою в зубах.

У балію знову налили теплої води, Мае вже починав розстібати блузу. Мати тільки глянула на Альзіру, і та відразу вивела Ленору й Анрі на вулицю. Батько не любив митися при всіх, як це робилося в більшості домів. А втім, він нікого за те не ганив, хоч казав, що тільки дітям годиться хлюпатися вкупі.

– Що ти там робиш нагорі? – закричала знизу Маедиха.

– Латаю сукню, вчора подерла, – відповіла Катріна.

– Гаразд… То не сходь униз: батько миється.

Мае з жінкою лишилися вдвох у кімнаті; вона поклала на стілець перед каміном Естеллу, що випадково не верещала і мовчки вирячила на батьків свої круглі безтямні ще оченята. Батько присів зовсім голий напочіпки перед балією і перш за все встромив у воду голову, намиливши її чорним милом, що кінець кінцем, як довго його вживати, позбавляє волосся його природного кольору; обполоскавши голову, Мае вліз у воду, намилив груди, живіт, руки, стегна й почав їх щосили шкрябати обома руками. Жінка стояла поруч і дивилася на нього.

– А я помітила, як ти глянув з порога, – почала вона, – що, дуже турбувався? А як побачив усе це добро на столі, то відразу повеселішав… Уяви собі, оті Піоленські пани не дали мені й однісінького су. Ні, ні, я нічого не кажу, вони дуже ласкаві, подарували малим стільки всякої всячини… Мені було якось соромно лізти їм у вічі, – просто з душі верне жебрати.

Вона на хвилю замовкла і підійшла до Естелли, щоб та, бува, не впала з стільця. А тим часом батько шарував собі тіло й спокійно чекав, щоб жінка розказала йому все сама; ця подія його дуже цікавила, і він ніяк не міг її собі з'ясувати.

– Щоб ти знав, що Мегра мені відмовив, і край. Як собаку, вигнав… Хоч сядь та й плач! Всі оті вовняні суконьки гріють, та обіду з них не навариш, вірно?

Мае мовчки глянув на неї. У Піолені – нічого, у Мегра – нічого: то звідки ж воно взялося? Тим часом жінка закачала рукава, щоб намилити йому, як завжди, спину й ті частини тіла, які було незручно змити самому; він це любив: жінка так шпарко шарувала, що аж суглоби їй на руках хрумтіли, і він мусив напружувати всі м'язи, щоб не похитнутись.

– Пішла я додому та й думаю: зайду-но я ще раз до Мегра. Зайшла. Наговорила, наговорила йому такого!.. Що й серця в нього нема, і що його самого злидні посядуть, коли на світі є правда… Йому надокучило слухати, я побачила, що він не знає, як мене здихатись…

Обмивши чоловікові спину, Маедиха заходилася завзято шарувати йому зад, не залишаючи жодного місця, жодної зморшки на тілі, й вилощила його, як свої три казанки після великого суботнього порання. Вона аж упріла й так засапалася, що ледве дух зводила.

– Ну, він назвав мене старою причепою… Проте хліб ми все ж матимемо аж до суботи, а найкраще те, що він ще й позичив мені сто су… Я взяла в нього масла, кави й цикорію; хотіла була взяти ще свинини й картоплі, та він насупився, – думаю, вже досить, годі й цього. Я заплатила сім су за свинину, вісімнадцять су за картоплю, отже, в мене лишалося ще три франки й сімдесят п'ять сантимів на рагу та юшку… А що? Змарнувала я ранок чи ні?

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.